

Михајло Лалић
Лелејска гора
МАГЛА

Мало прије биле су ту ливаде, дивљаке и жбуње око путељака. С оне стране долине, ако се добро сјећам, ширила се висораван с јаругама. Сад је све друкчије: магла легла преко рушевина, растаче их полагаано и упорно у тишини. Од зеленила и чврстине остале су само нејасне успомене — оне се губе као у сну, или пливају на таласима и појављују се на другим мјестима да ме изненаде. Чини ми се да то и јесте сан, само продужен нешто друкчије него обично. Понекад се укаже нека стијена — маглом нападнут и преобличен остатак већ потопљене обале. Не знам ни је ли то стијена, или је прамен магле између двије пукетине које саме зарастају чим се додирну. Затим задуго нема ничег, само ми, без сјенки, нечујни, ронимо у то расплинато, у то што личи на тијесто а у ствари је бљутава благост без дна и без неба.

Не знам право гдје смо и нећу да мислим о томе. Нека мисли Васиљ — он је то наваљивао да пођемо преко Ђавоље чесме. Или нека мисли Иван Видрић ако хоће — његова је дужност да о свему мисли, а мени је добро и овако. Лутам, и једва их назирем како један за другим тетурају кроз пећине од прамења вијугавим ходником који се стално пење; узалуд се пење, а зато понекад почиње да се спушта. То је као да се отварају врата подземних дворана и тајанствени свјетови из маштања која су се обновила и обистинила. Кад би могло да се сасвим вратим тим стварима и оном стварању из ничега и без циља, ја бих му се врло радо препустио. Има у томе неке чудне сласти чији непрекидан наговјештај повремено осјећам, као жамор тамних дозива, негдје сасвим близу. Хтио бих да га нађем, а не знам како — измиче ми кроз неке поре, измакао је већ.

Умјесто тога, као у сну кад се изненада измијени призор — кад потрчиш за лептиром а суочиш се с ђаволом — препознајем себе какав јесам, скоро правог: брада, вашљив, кост и кожа, омражено нешто, гоњено, успомене на неке мртве и уз то само гомила дроњака ... Испод пазуха ме мучи шуга — она се лагано шири с ребра на ребро и дубе. Једна закрпа ме ваздан завитлава: лапара ми низ стегно и понекад се чује, сасвим се нејасно чује као нешто што се креће у даљини. Некад је далеко, а некад се приближи и изгледа као кораци — као да се задихан неко привлачи да опали изненада и без промашаја. Двапут ме тако преварила, трећи пут неће. Ножем сам је откинуо и гледам је — мртва ствар, нијема сасвим, а свеједно чудна: као да сам је с непознатог, или с мртваца откинуо, затим као да ми је сама дошла и неку нејасну поруку ми кроз ту маглу донијела.

Гледам је и сјећам се Куштримове пећине и гомиле гдје су Фату Куштримову каменовали. Велики је вјетар урлао око пећине као да ала али довикује „А-а-а кује — кушетрим” без престанка. Нико Сајков је излазио да осмотри, доносио дрва за вагру и опет одлазио да стражарчи. Био сам се покрио ћебетом до паса, скинуо сам чакшире да их Ања окрпи, гледао сам како Ања пара шавове нечије старе кабанице да баш ову овдје закрпу из ње извуче. Усне су јој биле стиснуте због оних гњида и вашака, али она ништа није казала. Није уста отварала, била је већ навикла, а ја сам се свеједно стидио и кроз стид мислио: има ли нечег између Ника и Ање, кад су тако често сами, и је ли то љубав? ... Јесте љубав, мислио сам, и сасвим је загрцнута — јер то је оно глувонијемо чудовиште што се зове прва љубав и што не зна шта ће са собом.

„Шта си стао, Ладо”, пита ме Васиљ и руга се: „Читаш ли то?”

„Ослобађам се прошлости”, и бацих закрпу у маглу.

„Немој, не буди луд! Неће ти ништа остати кад се сасвим ослободиш, а не ваља да идеш го.”

„Остаће ми шуга и брада, а то није го.”

„Имаш се чиме похвалити.”

„Имаш ли ти нешто боље?”

Он је уображавао да има, би му криво кад видје да баш нема. Рече да би боље било да завежем, ја га подсјетих да је он први почео и да обично први почиње. Лице му се искриви и поче да личи на блиједи мјехур у магли. Тежи сам му, рече, него Талијани. Тежи је он мени, рекох му, него Талијани и четници заједно — од њих могу да побјегнем бар донекле, а од њега не. Па што онда идемо заједно, упита он, зар не бисмо могли да се растанемо... У ствари њега забрињава нешто друго, или је дремован па виком, на силу, хоће да се пробуди. И код мене је нешто слично — хтио бих бар да се чујем, кад сам већ невидљив постао. Потребан нам је, изгледа, неки доказ, нешто као огледало, да сами себе увјеримо да смо још живи. Јесте, живи смо и способни смо — ако не за друго, бар за свађу. И тек што смо осјетили сласт те свађе у магли, а Иван Видрић поче да је гаси:

„Нека тога, де! Шта се стално рогљате?”

„Ми се не рогљамо”, рече Васиљ. „Разговарамо, људи смо живи — не може се све ћутке.”

„Јесте”, окренух се и ја против Ивана, „само ти можеш ћутке.”

„Што не нађете нешто друго за разговор”, рече Иван.

„Ти нам одреди тему”, подсмјехну се Васиљ.

„И пропиши тезе”, додадох ја, „заједно са стручним мишљењима.”

„Боље је да се свађамо него о глади да причамо, и о западном фронту.”

„А баш је данас zgodно за путовање”, мирно рече Иван.

„Зар је ово дан”, зачуди се Васиљ. „Није, нема данас, ово је маглас!”

Иван ћути и одмиче да прикрије смијех који му је искривио лице. Сузбили смо га, али он то не осјећа. Сав је срећан, чини ми се, што нас је сложио против себе. То је: природно, јер он се изненада нашао у својој средини и материји — потопљен у њу преко главе. Увијек сам наслуђивао да он није као Васиљ и ја — није површинско биће хуке и сујете. Њему не треба огледало, не ни одјек, ни вика — зна он и без тога да постоји, и шта хоће и како ће то постићи. Дубок је, па чак и кад не зна — зна да ће знати, и не предомишља се него полако ради. То је један од оних што у тами и дубини дуго мијесе неку трајност која ће изненадити откуд и како се створи. Некад заиста испадне трајна; други пут, кад не успије — они стрпљиво мијесе опет, од истог или од другог тијеста, као да ништа није било: други устанак, па трећи, па четврти — никад краја ...

Једна јела, оборена некад давно, изгрижена временом, бјеласа се у распадању као оглодан костур морске немани. Наоколо су боровњаци, у њихове се жилаве сплетове пропада до кољена. Не миришу, никакав се мирис не осјећа, само блатњав потмули задах магле. Има грана, између њих се назиру мале смрче претворене у авети. Дуго, неодлучно свитање без јутра и без дана, закржљало, почело је најзад да се покајнички повлачи и смркава. Једна неподвижна шума, не знам ни откуд шума, изненада нас опкољава кривим сабљуринама грана. У тами се стаза изгуби, а друга се намјесто ње не појави — то је као да нам се последњи фењер угасио. Сјели смо на смрчеве жиле, уз стабло чију невидљиву круну у висини осјећамо само по томе што из магле исцјеђује кишне капи. Мирис смоле, размекшан и измијењен, дође однекуд као прича о нечем нејасном, неповратном, што је некад лијепо било.

Васиљ је довукао суве гране да наложи ватру. За њега је велико уживање кад може уз ватру да припече табане и припали цигарету жаронм с огњишта. Мени је довољно само да гледам ватру, она је као нешто живо — једина жива снага која нам је још увијек остала вјерна и само димом може да нас изда. Данас нек гори, дим се неће видјети. Већ пуцкара — слути опет на битку — и пламенови искачу један за другим: мале црвене вјеверице пропињу се и премећу једна преко друге. Шире се нови мириси — једни из кора а други из срчаница. Један други свијет ствара се у исто вријеме: горе је чађав кров, месо се под кровом суши, са стране су брвна с маховином између балвана. Све се тако поправља чудесним бојама ватре, чак и покојна прошлост. Можда и нијесмо све шансе изгубили, него је то само привремени изглед — прикупићемо остатке, оживјећемо их; гдје је сад један или двојица — биће читава десетина.

Опазио је Иван нешто у близини — гура ме лактом и главом показује на десну страну. Смјешка се — није ништа опасно. Окренух се: један зец чучи, и гледа нас, и шапицом трља очи да боље види. Није сасвим сигуран шта смо — пријатељи или не. Није стари зец, још он не познаје свијет. Дође ми да га помилујем по глави, одавно никог нијесам помиловао — али он би се од тога уплашио. Више волим да га овако гледам: има дрхтаву њушкицу којом покушава да нешто пита и сазна о ближњима. Очеvidно се чуди, јер све га живо прогони, а одједном је наишао на неке што не лају и не трче за њим. Шта су они? ... Васиљ осјети да се појавило нешто ново и осјети с које је стране. Држао је пушку преко кољена, мало је помјери и опали. Груну мукли пуцањ и угуши се без одјека, у магли се расу пахулица сиве длаке.

„Што га отјера”, пита Иван.

„Њушка ми ту као шпијун.”

„Што не пусти Лада, он би га погодио.”

„Зар би? Имао је времена, па што није?”

„Не ваља што си тако брз, поквариш ствар”.

„Такав сам по природи, узалуд причаш.”

„Сад бисмо имали ручак, а овако га нема. Треба да идемо.”

Треба, јер пуцањ нас је открио ако има неког у близини. Можда има — вазда шаљу у шуме неке што их зову „летеће десетине”. Стално налазе нека страшна имена за те своје десетине — то су од нас научили. Скањујемо се неко вријеме — баш нам је лијепо било под том јелом поред ватре. Иван раставља угарке и завлачи их у земљу да се угасе. Пишти жаровље, љутим димом се брани и свети. То нас најзад отјера. Напипали смо неку бразду што личи на стазу, тим идемо. Свјетлост је неједнака: на пропланцима изгледа да почиње свитање, а послјије се опет смркава. Већ дуго идемо — колико пропанака, толико дана. Изронили смо најзад на голетију сличну оној око Ђаволје софре. Неко вријеме ми се чини да је то с лијеве стране; Васиљ, напротив, вуче десно. Једна стијена израсте да ми докаже како је он у праву, али онда видјех да је и та стијена од магле и маште. Нема оне чесме, не чује се нигдје близу, пут скреће уз брдо — није то ...

Не знам гдје сам, али то ми није необично. Кад се човјек удружи с Иваном, уз њега научи да ћути и кад не зна гдје је. Увијек се негдје изађе — на неки пут или на ријеку. Сад је брдо. Не препознајем које је, само памтим — дуго траје. Чини ми се да је то нека уска греда која се пружила у велики бескрај ван земље и њеног ваздушног омотача. Баш да видимо! Ако излази ван земље, онда тамо више неће бити ни магле. Лијепо би било кад би тако било — кад стигнемо до краја греде, испружићемо се на сунцу. То тамо мора да личи на неки високи балкон, или на чардак ни на небу ни на земљи, с којег може да се гледа како магла гризе земљу прекривену окупацијама, потјерама, засједама, свачим. Фино бисмо се испружили да плуцкамо на све то — нек нас они доље узалуд уцјеђују и траже. Глад би нас мучила и даље, али нама то не би било важно — на сунцу глад није тако мучна као у магли.

Најзад и тој греди дође крај: једна главица, крастава од камења, друго ништа. Васиљ би хтио и даље да се пење, а нема куд. И ја бих хтио, али Иван неће.

„Доље”, каже он Васиљу. „Шта се мислиш?”

„Не иде ми се доље”, рече Васиљ. „Дојадило ми је све то доље.”

„Ти, чини ми се, не знаш гдје смо?”

„Не. А ти знаш ли боље?”

„Требало је да то раније кажеш.”

„Зар би се од тога нешто побољшало? Не вјерујем.”

„Сачекали бисмо док прође магла.”

„Досадило је и чекање. Стално има нешто да се чека. Не могу, нећу да сједим и да чекам само зато што не знам гдје сам. Ни Њемци не знају, па не чекају. Ко је тај што зна под овим поквареним небом?”

Тако — истућнио се. Иван слегну раменом и пође даље. Пођох и ја. Мора да се иде и кад се не зна куд. Сви тако иду — нико не зна и нико нема времена да чека док сазна. Ако чека изгубио би вољу, или би га нека рђа спопала и изјела и само би му костур оставила да се бјеласа још неко вријеме у магли. Понекад се откотрља камен испод нас. Сад више и не пазимо на то. Свеједно нам је. Има тренутака кад је и Ивану Видрићу свеједно, па иако он то не говори. Уосталом, то баш није опасно: горе нема никог, а они доље побјећи ће или погинути. Опасно је само ако залутамо у неки други крај; тамо, и кад би нам неко показао прави пут, ми не бисмо могли да му вјерујемо јер не знамо за коју страну навија. Све је тако врашки подијељено, гдје год пођеш — подијељено је, па и једна и друга страна гомилају варку да се више ни ђаво не би снашао.

Стрмина се ублажила — откотрљано камење пред нама брзо се смирује. Има и жбуња — примјећујемо га тек кад загазимо у његов густиш опасан за очи. Спустили смо се у плитку долину, или бар у нешто што изгледа тако. Изгледа и да је ограђена камењарима, а није — куд год кренеш, проходно је и равно, меко, маглом нагрижено. Поток, чији извор мора да је негдје близу хучи и граји и сапуна камење уз пут, а онда одједном нестаје о казану понора. Можда он и нема извора, помислих, од саме се магле ствара — све што магла дирне својим пипцима, у воду се претвара и тече, и одлази. Умили смо се изнад понора и обрисали се рукавима, а ни то ништа не помаже — неће да сване, ни да се сасвим смркне, све исто остаје. Лагано се гегамо, једва један другог назиремо. Тако је боље — што мање пређеш, мање ћеш залутати. Ноћ ће скоро, а сјутра — нек буде шта буде.

Осјећа се путељак под ногама и равно је, равно и расплинато, и скоро да није неугодно. Навикли смо се, изгледа, и Васиљ је навикао — зато ћути. Одједном се сагнуо, вади нешто испод магле и гледа га.

„Ево смо стигли на оно мјесто”, рече.

„Које мјесто”, упита Иван.

„Ово је твоје, Ладо. Твоје је било.”

„Шта моје? Откуд моје? Не може да буде моје.”

„Погледај, па причај! Зар није?”

Принио ми је пред очи закрпу из Куштримове печине и заједно с њом све оне успомене на Ника Сајкова и на Ању, кад сам се питао хоће ли Ника ухватити као Куштрима и хоће ли Ању засути камењем као Фату. Откуд то ту? Свијест ми се стијеснила од магле; крене да се пробуди, па не може. Гледам — стварно је закрпа. Она иста је, нема сумње. Помислих да ју је нека тичурина подигла и пренијела и спустила ту испред нас. Можда је то нека шаљива тичурина, нека буљина која познаје књиге судбине. Или је нека врацбина, или ђаво би знао шта — скоро ми се глава завртје од измишљених могућности. Ни Иван не вјерује — гледа закрпу и пипа је као невјерни Тома рану. По ивицама је остало скиданог конца — дебео вунени конац што га је Ања с муком удјенула у иглене уши — по њему он утврђује истовјетност.

„Оно сте се овдје свађали”, рече Иван.

„Јесте, овдје”, рече Васиљ.

„Око шуге сте се свађали, или нешто тако.”

„Око прошлости — хтио је да се ослобађа.”

„А видиш каква је понекад прошлост!”

„Каква? Мислиш — враћа се?”

„Сачека људе крај пута и присили их да исправе погрешан рачун.”

Сад знамо гдје смо, а и то нешто вриједи. Треба да продужимо, али сутон је и магла се згуснула. Видјелице ускоро неће бити. Нема више ни рушевина бившег свијета, ни успомена на чврстину и зеленилу. Оне пећине од прамења повезале су се и слиле у једно, у мекоту и тиштање пратијеста. И та магла чини ми се да већ одавно није магла него нека сива ватра без топлоте, загушена својим димом. Све што је било, прошло, или што тек треба да дође, размекшало се и растопило на тој ватри, крчка се на њој и мијеша се с њеним димом. У њему су се распилуле подземне дворане и свјетови из маштања, и све што је личило на сан или стварност. Остало је

само шупљикаво хладно нешто, умјешено од времена и простора — материјал за нестворено љуља се у тој огромној колијевци.
КАТУН ЈАБЛАН С ЧЕСМОМ И ЂЕВОЈКОМ

Једна сјенка, друкчија од других, појавила се негдје у ваздуху или на земљи. Нејасна је као обично, дрмнула ме злом слутњом и ишчезла. Стадох да одредим шта је и одакле — гледам, а не могу да погодим чиме ме то охладиле. То ми се баш не свиђа: умјесто да се временом навикнем — ја назирем ствари којих нема и све чешће сретам оно што неки зову предосјечањем, а што је у ствари нејасан страх пробудео неразговјетним доставама чула. Оно што је сад пробудило стрепњу у мени, оставило је нешто трага у успоменама које је узбуркало; идем за њима некуд уназад, стално уназад, и стижем до дјетињства: снијег долину стијеснио, облаци је притиснули, мукло хуји ријека преко камења, чуче старе врбе поред ријеке у мутна јутра слична сутонима.

Долином су се тих јутара одигравали велики сабори неких псећих странака или вјера. Рундови овчарски из планинских заселака, навикли да се кољу с вуковима, крупни као јунад, брзи и страшни, долазили су да успоставе праву вјеру и да подаве јеретике из низине. Они су своје проповиједи почињали величанственим басовима, крупно и разговјетно: хум, грум, грumbум — у име Бога, цара и закона. Гријеси долирске секте, које су набрајали, тешки и све тежи, најзад би их сасвим разгњевили. Тада би се скупили у ковитлац и почињали клање. Њихови противници, већ унапријед застрашени судбином која их чека, мољакали су дрхтавим гласовима и пуштали продорам цвилеж који се брзо претварао у умируће јецаје. По ономе што се чује изгледало је да јачи слабијима гуле коже, прегризају вратове и кидају цријева на комаде.

Вране су бјежале с мјеста на мјесто и склањале се по огољелој јоховини, спуштале су се само на високе гране гдје пси одоздо не могу да их домаше, па су и одатле често морале да бјеже. Људи пролажаху на коњима, с виком, стрављени, размахујући тољагама да се одбране. Они што немају коња, нијесу се усуђивали да иду сами — скупљали би се по три и више да се заједнички бране. Чинило ми се да све страхује од псећих вртлога што се брзо премјештају, и да је најважније на свијету наћи неки сигуран начин да се живот сачува од те напасти. Ја сам знао један једини начин: да се не излази из куће! Али, као за инат, требало је баш тада да се иде у школу — преко моста, па поред гробља — и ја сам по сву ноћ страховао како ћу сам, без коња и без друштва, да прођем кроз тај покољ гдје черече све што је нејач.

Један храпав глас, више одјек него глас, доприје негдје одоздо и прекиде ми ланац сјећања. То је негдје испод брда лануо мрзовољан пас, а одјек му одговорио. Она сјенка, управо стрепња што је праги, покуша да умакне прије него сам је препознао. Није умакла, суочио сам их и знам — то је то. Све ми је јасно, али је нешто зебње још остало. Сад то више није страх од паса, него — гдје су пси, тамо и људи има. Заморни су сусрети с људима, човјек при том мора брзо да се сналази. Пазиш да те не преваре у разговору, да унапријед погодиш којој страни припадају и шта се скрива иза лажи што их причају, да им никако не откријеш нешто важно, да лукавством не докуче ко си и куд ћеш. То је увијек тешко, а понекад не успијева и поред најбоље припреме. Послије тих разговора сам себи личим на пса који се храбро клао и једва се, с ранама, жив извукао.

Од магле су остали дуги репови над процолинама. Они личе на остатке решчеречене хоботнице: искидани су а сви живи, слијепи су а упорно се траже, напрежу се и развлаче да се поново нађу и саставе. Неки се од развлачења истање и скоро провидни постају, кроз утробе им се шуме зелене и појаве се пропланци с огорелим пањевима. Од њиховог грчења изгледа да се планина грчи и таласа — изроне главице и стрмине и ребрасти цртежи по ливадама гдје су некад откоси били; усправе се стијене обасјане сунцем, осмјехну се или искезе, па опет потону. То је као да се у мукама рађа свијет — чудан неки свијет у којем се, усред нових, појављују и неки познати предјели. Све је неизвјесно осим опасности, а баш она се вјешто крије — не само у непознатом, него често и у оном што изгледа да је познато.

Катуни, они што нијесу у јесен запаљени, често су празни. Лопурје је брзо обрасло нагнојену земљу торова, колибе су орониле — по томе изгледа да су већ годинама напуштене. Такав је рат — све под њим брзо стари и пропада. Ако се види гдје која колиба над којом се диже дим — неће бити да је то колиба неког нашег пријатеља. Власт је добро пазила коме ће и зашто дати дозволу за издиг у планину. Понекад је дозволила да издигне и неко од оних што су наши били, али то је учињено с намјером да нас тамо примаме и улове. Једни знају зашто су им дате дозволе и старају се да оправдају повјерење; други се довијају и обећавају и одлажу из дана у дан. Има и неких што не знају, што неће ни да мисле зашто су им дате дозволе — чини им се да је то обична ствар — откад памте издизали су на љетњу испашу.

Најзад смо стигли до катуна Јаблан, у предјеле Вељка Плећовића. Треба да нађемо Вељка, а не знамо како. Издалека он види само људе с пушкама. Не очекује нас и нема никаквих знакова по којима ће познати да смо то ми а не они од којих се склања. Ако дозивамо — бог зна кога ћемо дозвати. Само срећа може помоћи да случајно наиђемо на њега, али срећа нам је одавно отказала сарадњу. Стојимо и ништа не почињемо. Простране су се ливаде рашириле између двију шума — дуго би било да их заобилазимо, а опасно је да на откривени простор изађемо. Ту је негдје близу чесма — чује се како прска. Катун је на падини изнад чесме. Послаше ме да осматрам: кад не буде никог на чесми, проћи ћемо испод падине и можда нас неће опазити. Двоје дјецe су код чесме, прскају се водом из корита, никад да им то досади. Најзад се потукоше и пођоше.

Хтио сам већ да дам знак за полазак, кад — стиже дјевојка с двије штругље. Страшно је како лијепа може да буде дјевојка, нарочито за човјека који дуго не виђа дјевојака. Чини ми се да и дрвеће, да и брда виде како је лијепа — једно од њих је испружило врат, искривило затубасту главу, зашкљибало очима да је боље види. Тако стоји и зачуђено зуре у њу. Она је одложила посуђе и осврнула се да види има ли кога наоколо — ових година се сви плаше и осврћу има ли кога наоколо. Не видје ме, подиже плетену сукњу изнад кољена и пусти да јој слап с чесме облије преплануле листове. Одбија се вода, бљеште капље пуне сунца и постају мала сунца што играју око ње. Загледао сам се у то чудо и неколико тренутака нијесам знао ни да постојим. Тада осјетих да сам пошао; идем, и приближавам се, и треба брзо да измислим нешто чиме се почиње разговор. Она се прену и поблиједје.

„Не бој се”, рекох. „Не једем ја живу чељад. Како си?”

Промрмљала је неку клетву и показала бијеле зубе. Буљи са страхом у моју браду, затим у капу и кокарду с укрштеним костима, најзад спусти поглед на велики нож што га вучем на каишу. За тренутак се овеселих: колико је она лијепа, толико сам ја страхан и бесмислено накинђурен! То се побија једно другим — равнотежа је успостављена.

„Има ли овуда који репезан да се кријуцка”, упитах је.

„Репезан”, понови она. „Не знам шта ти је то”.

„Репезан је партизан. Има ли их овуда?”

„Нема. Партизани више не постоје.”

„Јеси ли сигурна да не постоје?”

„Тако ваши кажу. Били су неки партизани, пошли су за Босну.”

„Знам. А Вељко Плећовић није пошао. Кријете га, чувате га за сјеме. Овдје неко њега храни, знамо ми то. Али ја ћу га свеједно наћи. Овим ножем, видиш, заклаћу га!”

Она ме стрављено погледа, затим спусти очи. Поглед јој се заустави на мојим дроњцима и закрпама којима се краја не зна. Застидјех се — осветила ми се тиме.

„Имам ја нове чакшире код куче”, рекох. „Ово ми је за по гори, за ове ствари. Друкчије ми не би вјеровали и не бих могао да им се примакнем. Него — кад ћеш ти да се удајеш, дјевојко?”

„Лако је за то”, рече она и стави штругљу да се налије.

„Није баш лако. Раг је, гине се — нема чекања.”

„Не брини ти за то”, рече она и стави другу штругљу под чесму.

„Слушај: допадаш ми се! ... Очи су ти — ваљају три царева града. А, богами и ноге! Како би било да се узмемо? Хоћеш ли?”

Она покупи штругље и потрча, затим се окрену:

„Не, с том брадом — да си једини на свијету!”

„Могу ја браду да обријем”, викнух. „Обријао бих ја за твоју ћеф да је од злата. Ево сад ћу је обријати ако хоћеш. Стани, да видиш!”

То бих и учинио без размишљања, али она није хтјела да се окрене. Отрчала је према катуну, а вода из штругаља прскала је за њом по трави око пута. Пожурисмо и ми да прођемо прије него стигне да дигне узбуну. У шуми смо сјели да одахнемо. Чекам кад ће Иван почети да ми држи лекцију, и Васиљ да му помаже, а они ћуте. Уморни су, зато ћуте. Кроз гране се види катун Јаблан — четири колибе, петог је кров разваљен, торови и телечари око њих. Дјеца, оно двоје и још двоје других, играју се партизана и четника: „Бум-бум! Опкољени сте, предајте се! Не гините узалуд, живи се не предајемо!” Најзад је Иван прикупио дах и пита ме: шта ми би да се јављам дјевојци код чесме? ... Збиља, шта ми би, питам се и ја, али то није кајање. Напротив, дивим се сам себи и стежем руку сам себи да честитам: како сам се усудио да за тренутак завирим у један други свијет и живот.

Опет бих то поновио кад би се могло. Испод ока вребам кад ће из неке од тих колиба изаћи дјевојка да је видим још једанпут. Не знам јој ни име, не знам ни како ћу га дознати. Она је дотле била негдје у шуми — појави се путељком с нарамком лиснатих грана за телад. Телечар је иза колибе, иза оне највеће, покривене лубом преко дасака. То је газдинска колиба, а дјевојка не изгледа као газдина ћерка. Не би била плашљива да јој је газда отац; биће да је тек нека својта — прибила се ту код тетке док прође зла година. Мора да су строги према њој: тек што је воду донијела, одмах су је послали за храну теладима. Можда нијесу ни опазили како је уплашена — просто се људи навикну да им неко обавља послове, толико се навикну да га више и не опажају. Ено уђе. Збогом, мала!

Прилично смо се одморили. Васиљ и Иван се нагађају куд да пођемо. Ја ћутим — свеједно ми је. Иза дрвета се појави Вељко Плећовић нечујно као у сну. Лице му је румено, образи округли, на глави му је капа од зечје коже. Мора да нас је дуго посматрао и чекао згодан тренутак да нас изненади.

„Добро дошли”, рече. „Изгледате као чергаши.”

„А ти као цирибаша”, освети му се Васиљ.

„Сметају вам пушке”, рече он. „Да није њих, мислило би се да сте просјаци. Свако би се сажалио да вам пружи ћасу коприва.” „Како си нас нањушио”, упита Иван.

„Шпијунажа, друже, — вазда дознам кад неко наиђе у моју државу.”

„Кад имаш државу”, рече Иван, „имаш ли шта за јело?” Он се не збуни као што смо очекивали: „Наћи ће се”, рече.

Повео нас је кроз шуму, поред пећина с подземним гласовима. Узгред се хвали пећинама као да их је он сам направио. Једна је пространа, каже, чета би могла у њу да се склони. Вјероватно би могла, али ми одавно немамо чете. И друга пећина је згодна — улаз јој је сакривен између два жбуна које треба разгрнути. Има још десетак тих пећина — уплаших се да ће све редом хтјети да нам покаже. Срећом, он их заборави. Изашли смо на чуку: катун, ливаде и сви путељци наоколо виде се одатле као на длану. Из једног стабла, чију је шупљину покрио лиснатом граном, извуче Вељко торбу с хљебом и сир замотан у лопурове листове. Прави хљеб! Има

у њему нешто зеља, али више је од брашна. Иван Видрић га опипа длановима да се увјери; Васиљ га помириша од жеље. Извукао сам нож да га сијечем, а Вељко рече:

„Је ли то тај нож што пријетиш да кољеш њиме?”

„То ти је казала она цура”, рекох. „Оно ли ти је шпијунажа?”

„Јесте. Мага! Уплашио си је, ђаво те однио с ножем!”

„Згодна ти је Мага, препоручићеш ме.”

„Могу, имам их доста. У три катунa наоколо све су ми рођаци, рођаке и куме свакојаке.”

„Зато ти је црвен врат”, рече Васиљ. „Ужилио си се као храстовина.”

Стварно, има нечег од храстова код Вељка. Зглобови су му као чворови и има их више него остали људи. Плећи су му широке, а руке танке, мале, скоро дјечје; али те руке, кад нешто зграбе, као да су од гвожђа — ломе. Тијело му је чврсто, и споро, и равнодушно према свему — као да спољне опасности уопште не постоје. То је нешто урођено код свих Плећовића — јер, поред свих мјешавина, код њих још трају неке посебне тјелесне ознаке. Чак и душевне: изгледају поштени и кад им се то не исплати; преварио би се човјек ако би помислио да они друкчије не знају — кад се укаже потреба, умију и они да преокрену. Одиве су им на цијени — рађају здраву и лијепу дјецу — зато Плећовићи увијек имају богатих и утицајних пријатеља.

„Засноваћемо горе базу”, каже Иван. „Да се зна гдје смо.”

„Боље да се не зна”, рече Вељко.

„Чуваћемо да се не зна, а послије ћеш и ти доћи код нас.”

„Не бих рекао да вам је менза сјајна.”

„Твоја је, сигурно, боља.”

„Па што онда да долазим? Да је више гладних.”

„Имамо радио, слушаћемо вијести.”

„Вијести, и кад су добре — од њих се не живи.”

„Имаш ти неку удовицу овдје”, каже Васиљ, „зато ти се не иде. Не бих ни ја да сам на твом мјесту.”

Вељко се смије, значи — има. Није важно је ли удовица, главно је да је жена. Скоро бих могао да га мрзим од зависти, јер он ето има оно што за мене постоји само у сновима. Иван је ипак навалио да му докаже како је боље у друштву него сам. Ивану је то навика, откад га памтим он убјеђује људе у оно што им се неће. Чујем како се Вељко одупире као острво које је само себи довољно, али то му је узалуд. Кад Иван нешто науми, онда ту не помаже отпор; не помажу ни разлози, јер он их напада као киша и досада истовремено. Окренуо сам се да не слушам ту ситну кишу која, кап по кап, камен дубе. Гледам катун — пустили су телада да се играју. Све нека смеђа телада — личе на срне а играју се као лептирови: крену сва заједно на исто страну, па изненада заокрену. Она дјевојка, Мага, не појављује се више. Као намјерно, као да зна да је вребам, неће да се појави. Наслоних главу на камен, изненадићу је послије, кад буде сигурна да је не гледам ...

Одједном — не знам је ли то у сну или на јави — дође ми чудна мисао: Она није Мага него Видра! Зачудих се како се то нијесам прије сјетио. Због нечег сам уображавао да је Видра погинула, а ето није! Излијечили су је у оној болници, у Опшинској болници испод Звездаре, а послије је дошла преко партизанских веза и ту се склонила. Касно је дошла, кад смо ми већ били у расулу, зато се прерушила у сељанку. Сад живи под другим именом. Остало јој је криво на мене што сам је саму оставио у запаљеном Београду, зато сад неће да ми се јави. Она и не зна како су ме мучки одгурнули од оног камиона којим су је возили, и како су одмах повећали брзину. Сад — не мари! Главно је да си жива, Видра! Сама помисао да си ти жива испуњава ме слашћу наде која је била изгубљена.

ОД ВОДЕ И ЗА ТРАВУ

Ако желиш да те сања дјевојка коју си у сну видио, кажу — треба да преврнеш јастук на којем си спавао. Ја преврнух камен — стоноге испод њега пожарише да побјегну. Иван ме погледа и окрену главу. Неће да пита; тим боље — јер не знам шта бих му казао. Није да вјерујем у враџбине, него — дужан је човјек да учини све што може. Ако је под тим јастуком од камена, или ма гдје наоколо, остао прамичак њене залутале душе која ме у сну посјетила — нека сад буде ослобођен да ме прати бар комадић пута. И стварно, или ми се бар тако чини, однекуд ме гледа и прати. Једна дјетиња радост од тога просијава кроз брадату шуму над стазом и пропланцима. Она је од летеће мреже зрака — сунцем главу повезала, мјесецом се опасала — да уљепша све што обасја и разбије сумор свијета.

Има у томе нешто што не може да се каже јер та имена нијесу створена. Кад се сјетим слика из сна, оне заискре и непознатим бојама и преливима преобразе смрчеву гору, брда и људе. Тако, бар за кратко, свијет постане богат и дарезљив — као што је био у дјетињству кад смо мислили да ће стварно бити дарезљив. Вељко Плећовић, власник пећина и рођак дјевојака, корача испред нас и држи се домаћински. Има право, јер то су његови предјели. Јако су се раширили, сад граниче с предјелима Ника Сајкова Доселића — читав феудални посјед шума и пашњака с планинским врховима и изворима ријека. Док су други наши другови падали на разне начине, губили се и нестајали, њих двојица, Вељко и Нико, остали су као храстови који својим жилама бране земљу. Без њих би сад ови предјели били туђи и суморни.

„Виђаш ли се с Ником”, пита га Иван.

„Не одавно”, рече Вељко. „Двапут сам га тражио, а не дају.”

„Ко не да?”

„Засједе. Гадан му је терен, све четничко — чудим се како се држи.”

„Сад је гадан сваки терен до Кавказа.”

„Његов је, чини ми се, најгаднији — нема рођака, нема се гдје ослонити.”

„Немој ни ти много да се ослањаш на родак!”

Па јесте: све је подијељено, најзад и рођаштво. Није била само једна подјела, па да знаш на којој је ко страни, него у таласима што су наилазили да поткопају и најчвршће. Једни рођаци су већ унапријед били против нас, други су им се придружили кад су видјели да на оној страни може нешто да се добије, трећи тек кад их је притисла глад и страх с невољама. Остали су неки што се још нијесу изјаснили. Они се спорије одлучују и извлаче се да се никако не одлуче, али ни они нијесу сигурни за ослонац. Не дају им ни соли на купе, а због соли су се и прије људи турчили. И није само због соли, него и из зависти — кад виде шта све комшије добијају — и из бојазни да не остану сами као бијеле вроне, и из страха да ће им власт зато запалити куће. Дуго се у себи ломе, па се одједном сломе — издаће првог ко им на вјеру дође.

„Пази добро”, каже Иван Вељко, „није свако поштен као што је био!”

„Знам да није, видио сам то.”

„Овдје сад нема другог извора зараде, зато би те неки продали.”

„Вјероватно. А по чему ћу их познати?”

„Уцијењен си, за новац се све ради, немој ником да вјерујеш!”

„Зло вјеруј, а горе не вјеруј. Негдје човјек мора да заглави — иначе би живио сто година, а то је много.”

Изруковасмо се, врати се Вељко. Сад смо сами. Некако је одједном захладњело и дошло сиво. Више ми не полази за руком да се сјетим ни једне од оних слика или боја из сна. Погасиле су се неосјетно, саме од себе — све се троши, а то најбрже, јер је од далеких одјека и одбљесака. Чудно је само како сам им могао поклањати пажњу послје свега. Умјесто онога што је зрачило ухватила се по стварима кора од туге и стрепње. Један приземни вјетар, подмукао, из пећина, окреће лишће на наличја и касно планинско цвијеће затвара крунице као да је већ зашло сунце. Окренух се — Вељка више нема: и он зашао. Чудим се како је тако брзо зашао, нестао — ако се није претворио у неки од тих храстова на ливади. Има разних храстова, старих и младих — на најљепшем су се окупиле вроне, и прегоне се као да плијен дијеле.

Наоколо је мукло и споро таласање планина и вјечности. Наоблачило се и танка киша, хладна и оштра, прска укусо. Са сјевера, као чађав зид који се креће, висок од неба до земље, приближава се велики пљусак. Још је далеко, али се осјећа живцима и чује се његово хујање испрекидано грмљавама. Кретање му је неједнако: дуго се задржи прелазећи неку дубодолину невидљиву одавде, затим одједном зајаше преко превоја и прескочи читав планински ланац, па га збрише из видика. Скинули смо обућу да се не распадне. Узљутио се Васил, псује богове кише и времена — то је једино чиме може да им се освети за лукавства која су, у сарадњи с Талијанима и четницима, против нас показали.

Само је Иван равнодушан, не да он ни пет пара за сву ту небеску хуку. Све што нас снађе, за њега је природно; све да се истурчи — њега неће зачудити. То што нас мрзе и гоне, и што нас куну и псују кад ништа друго не могу — он као да је већ предвидио. И кад би га човјек упитао зашто је то тако, мислим да би као Исус одговорио — јер не знају шта чине. Жена његова, Гара, негдје је у логору, у Албанији; син му је, тек одојче, код неке четничке породице — он их не спомиње, као да је и то природно. Угледао је колибу с проваљеним кровом, а баш таква је нама потребна. Остало је десетак дасака над вратима, испод њих је сува земља на којој лијепо може да се сједи и чека. Кроз покотине у брвнима види се доље ливада — с те стране нам нико не може прићи прије него га опазимо.

Прво стиже затамњење, па скоро сумрак, за њим пљусак заклапара по даскама и локвама које се одмах створише. Изгледа да једна вода лије одозго а друга провире из земље. Чује се како крупан град ломи гранчице у шуми — гадно бисмо се провели да нас је тамо застао. Малакше, да нас превари и измами напоље, затим опет прида. Тако стално, а има га до бескраја. Послужи се вјетром као рукама, обори двије даске да покаже шта све може, искоси струју града да нас нађе шћућурене уз брвна. Скоро би се рекло да нека свјесна воља управља тиме. Унутра се забијелеше лоптице леда. Једном од њих погодих Васиља у сљепоочницу — знао сам да ће ми се одмах осветити. Он се освети — бар мени може кад ником другом не може — и би му лакше.

Најзад се исхуктало, поново се раздањује. Остала је само киша, у појачаној свјетлости капи свјетлуцају. Иван ми показује прстом да погледам ливаду. Шта ли му је то сад? Је ли опет зец, или се неки медвјед намјерио? ... Није, него веће чудо: човјек! За тренутак се уплаших — можда нас је спазио. Али не — онда не би стајао ту. Стоји на ливади бос, у џамадану, врећом је покрио главу. Лице му се не види, али мени се чини да га познајем. Виђао сам га негдје раније, вукао је он те исте чакшире негдје доље око вароши. Сав је у води, а опет му је мало воде — води је јазом, дијели је и натапа парче по парче. Чак као да ужива. Што да не? Јер он је од оних сточарских створења из преткосовског и претхришћанског времена што наследно живе од воде и за траву и већ одавно обожавају овце од којих живе.

Ипак не би добро било да наврати овамо. Не, јер он би причао неком да нас је видио, и то би се последице разгласило. Ако наврати, не треба да га пустимо живог. Неће, понадах се — занио се послом, продужи јазом, не види се више, само се чује како копка мотиком. Стрепња прође, а туга је замијени: докле смо дошли, шта смо дочекали! Послије велике наше славе и хуке, да страхујемо од ове мокре овчје уштве! Ми што смо некад једва чекали да заподјенемо разговор с човјеком, сад се склањамо да нас не види. Све је на нас зинуло и против нас се устремило — изгледа да нема на свијету појаве која нам није опасна... Истовремено подигосмо главе: чује се његово тапкање пред колибом. Иван замота лице шалом — да остане непознат. Онај спусти мотику, и уђе с убјеђењем да унутра нема никог. Нешто га је изненадило — погледа и покуша поребарке да ухвати врата. Васиљ га шчепа за скут и увуче:

„Кад си ту”, викну, „сад лези ту! Тебе смо чекали!”

„Браташу мој, немој ме”, процвиље он. „Шта сам ли ја крив?”

„Зашто плавиш ливаду кад је бог с неба залијева?”

„Мора се, браташу. Ова година је гора него Арслан-пашина. Гладно се”...

„Зашто гладно? Колико имаш оваца?”

„Тако ми свете Петке, тридесет сам продао за жито!”

Показа се да све лаже. Слава му је Томиндан; кад лаже, њиме се не куне, него светом Петком. Није продао тридесет, него само осам оваца; а и њих је дао за комад ливаде, не за жито. До тих открића стиже Васиљ унакрсним питањима, а подвргао га је истрази зато што га познаје. И Иван га познаје, а и ја сам чуо за њега — јер то је Мирко Кадушин са сто оваца који сваке зиме украде бар по бреме сијена чобанима. Неки га избију кад га у крађи ухвате — он се никад не љути на њих; други га туже суду, а Мирко се последице цвиљењем извлачи да мање плати. Вуне доста има, а чакшире ипак никад не мијења. Прошлог љета, кад смо нападали варош, он се смуцао наоколо о овим истим чакширама, без пушке, с врећом — да штогод украде кад други почну да пљачкају. Узалуд смо му говорили да пљачке неће бити, он то није могао да вјерује. Сви су га познавали и тјерали, он је ипак успио да накопи пуну торбу конопаца, улара, свашта — плакао је кад му је наша стража те ствари из торбе истресла.

„Кад ме познајеш”, упита он Васиља, „чији си ти?”

„Ђаволов”, рече Васиљ. „Бојиш ли се ђавола?”

Он се прекрсти: „Бојим, богами!”

„А бојиш ли се партизана”, упитих га ја и прочешљах брадо.

„Бојим се ја свакога, видиш да сам слаботиња.”

Примијетио је најзад браду, по њој помисли да припадамо странци брадоња и пожури да нам угоди. Комунисте он мрзи, рече, зато што се они хране на заједничком казану. Он не би могао да једе из истог казана, гадило би му се. Не воли их и што за цркву не маре, и што су им жене помијешане — дјецу праве с ким стигну, па се и не зна чија су дјеца... Стигли су да и њему напуне главу тиме. Мени се чини да то није штета. Једино по чему се он разликује од својих овчарских чукундједова, то је што они нијесу ништа знали о тим заједничким казанима и женама. Он је из пећинског времена, а ето је на нас пало да главама и труповима својим попунимо тај размак. И није чудо што нас мрзи, јер ми бисмо хтјели да га живог извучемо, кроз клисуре времена, и да га убацимо у колхоз који ће га лишити вашака, скотолоштва и могућности да краде.

„Би ли ти, стари, убио Ника Сајкова”, упитих га да прикријем траг.

„Ја га не познајем”, рече.

„Штета”, рече Васиљ. „Могао би да зарадиш добре паре. Сто хиљада лира добија ко га убије, а педесет ко га просочи.”

„Је ли то син Сајка Доселића”, присјети се старац.

„Јесте, видиш како сад знаш. Он се од тебе не нада, и не пази се, лако би ти њега смакао. Хоћеш ли?”

Он се опет сневесели: „Не, богами! Немам чиме.”

„Пушком. Даћемо ти пушку сад ако хоћеш.”

„Узалуд би ми је давали — прије би он мене уграбио. Такав му је и отац био: миран на изглед, а многим је свијеће утулио”.

„Ако ти нећеш, рекох, „ми ћемо га сами. Али: пст! Ником ни ријечи! Затвор ти не гине, и платићеш главом ако неком кажеш да си нас видио! Разумијеш ли?”

Разумио је, оставили смо га да сједи унутра. Нахватао се страха, мислим да се до мрака неће усудити да изађе из колибе. Свеједно, Иван хоће да идемо шумом, не преко ливада — да се не зна куд смо пошли. Земља је покривена обореним лишћем и гранчицама, кроз то до чланака тонемо у њену житку шлиту. С пропланака гледам брда у даљини — измијешала су се позната и непозната, а магла се вуче између њих. Једно вријеме је изгледало да ће се изведрити, па се опет предомисли. То као да нека лукава сила управља тим

промјенама — прво нас изазове да види шта желимо, затим навали баш оно што не желимо. Дрвеће се још није оциједило, а већ поново почиње киша. Посакривала је вис за висом, позатварала долине као мокре цакове. Тек код извора препознадох продо и пут који води к селима.

Васиљ пође путем, Иван га заустави:

„Гдје ћеш? Куд си наумио?”

„Треба да свратимо код Ника, тако смо рекли.”

„Треба, али није он тамо. Гдје мислиш да је, Ладо?”

„Негдје око Губавча.”

Васиљ се наљути: „Кад боље знате, зашто сами не водите?”

Не би требало да се љути, јер он страшно воли да води и кад зна пут и кад га не зна баш сигурно. У том погледу ни ја нијесам без мане — да није њега, ја бих био тај који граби да буде први. То је неки урођени ђаво у нама, а он нас уз пут убрзава — куд год кренемо, ми као да се плашмо да никад нећемо стићи ако одмах не стигнемо. Знам да не треба тако, али чим почнем да мислим о нечем другом — опет ме ухвати журба. Срећа је што нас Иван бремза, иначе — бог зна докле бисмо Васиљ и ја стигли. Испред нас се чује лавез из катуна. Мукло, кроз мокрину, одјекује овчарско звоно. Сутон је, музу овце. Види се вагра. Галаме као да се свађају, а то им је обичан чобански разговор: биће траве ако сунце изгрије, биће је до преко главе. Онај весели глас је Вучка Масника, онај други не знам чији је.

„Немој тамо”, рече Иван. „Куд ћеш тамо? Није Нико у катуну.”

„Знам да није. Мислим да је у Губавчевој пећини.”

„Не вјерујем, нашли би га они тамо.”

„Нашли би га и у Куштримовој пећини.”

„Сигурно. Он мора да је негдје испод дрвета.”

И ја тако мислим, али дрвећа има много, има га на хиљаде у свакој од тих долина и на брдима између њих. Ако гурамо даље кроз те шуме, погубићемо се у мраку. Запамтио сам једну колибу на обронку иза напуштеног катуна, напипан је у таму — то ми потврди да сам исти с оним што сам некад био. Збиља, јесам ли исти? У сваком случају има у мени нешто трајно, што је много тога преко главе претурило — то ме испуњава изненадном радошћу. Ушли смо у сувоту, замириса на смрчеве даске. Кресних шибицу: кревети од дасака стоје као и прије. Нема никаквог трага од конагија што су се ту смјењивали, сваки је за собом уклањао оно што би га пред будућима одало. Иван уздахну — као да и он мисли о томе. Васиљ поче да скупља угарке на огњишту.

„Не бих ја ватру”, рече Иван. „Може да нас изда вагра.”

„Коме? Никог нема по овој киши, а и да има — треба да просушимо ове дроњке.”

„Добро, али да послвије угасимо.”

„Угасићемо, чим се загријемо.”

Из торбе је извукао тријеску луча — увијек носи неколико њих да се не види како му је торба празна. Запалио ју је, пружи ми да је држим. Шегртујем му већ одавно у тој ствари, али он ми никад неће дозволити да водим самосталан посао. Не бар док су му руке здраве — јер он воли сам, лично и својеручно, да пробуди први пламичак и сасвим изблиза да осјети његово стидљиво треперење као дах новорођенчета. Кад заупцкара, он с уживањем трља руке и лупа се по кољенима од задовољства. Понекад ми се чини да је то код њега нека врацбина, или нешто чиме мисли да се врацбина разбија. Или је замјена љубавног доживљаја, или оживљавање неке запретане успомене чије су везе и њему самом непознате.

АРСЛАН-ПАШИНА ГОДИНА

Заболи смо рачвасто коље око огњишта, објесили на њ капуте да се суше. Одозго смо ставили капе. Сад су то три страшила с капама — гледају се и ћуте. Ако се неко споља привуче и провири кроз пукотину — нек се превари и прву ватру на њих опали; послвије бисмо ми њему прошили кокарду, да се више не привлачи. Спустили смо даске на земљу, при земљи је сигурније него на креветима. Сан нас хвата. Иван ипак устаје — сјетио се да опипа задњи зид колибе. Гура прошке, проба стоје ли чврсто, тражи слабо мјесто да направи споредни излаз, добро би нам дошао такав излаз у случају да нас с врата изненаде. Најзад је нашао рупу, неко други направио ју је прије нас и прикрио је гранама. Можда је то био неко од наших, Нико Сајков или неки курир издалека, а можда неко од оних са супротне стране — није ни њима мирна душа кад заноће у планини. Сад је лијепо: ватра, киша, шума хуји. Сјенке по брвнима, као по биоскопском платну, бесплатно вуку јеле и пропланке; пролази коњица преко пропланака, па каравани и цигани и возови поред успаваних ханова — Дивљи Запад. У почетку је то нијем филм са збрком слика — измијешале су се траке и неки су снимци наопако окренути — али се све полако сређује и озвучава. Једва се чује кирицијска пјесма иза брда — блиједна, с прекидима, сјенка пјесме — и не зна се јесу ли то прави кириције, или статисти неког новог Холивуда скривеног у пећинама Проклетља. Само изгледа да је сјутра Аранђелов дан: Бранко и ја сједимо поред зида, Джана спрема приганице на огњишту. Ено их је изручила из тигања у карлицу, Бранко их на зашиљеном пруту извлачи као рибе и нуди ме: „Узми, Ладо, то је за нас. Зашто нећеш? Има их доста”... То је сан, кажем у себи. Криво ми је што ми сан доводи само мртве, стално мртве, и што ми као дјетету обећава оно што ми не може дати. Окренуо сам му леђа, а онда чујем мој глас: „Ако ти, стари, нећеш да га убијеш — ми ћемо га!” Кога то да убије, питам се и присјећам се: Ника

Сајкова!... Он је наш, зашто њега? Како њега? То се ја питам, а један опор глас ми из даљине одговара: „Мучки, као што је војвода Радоња убио харамбашу Марковића”... Али зашто ми Ника да убијемо?... Тихо је сасвим до краја свијета, чује се опори шапат издалека: „Откуд ја знам зашто? Тако си казао.” Јесте, казао сам, али то је било друго, шала. Хтио сам да искушам оног риђег, ону рђу с врећом на глави, да видим шта ће рећи: „У свакој шали има истине”, шапуће глас из даљине, „и у тој шали има истине. Можда ћемо га нехотице, или у незнању — не знам ја то. Јер кад човјека једном убијеш, последије га више не можеш оживјети”... Страх ме ухвати, јер то већ предуго траје, озбиљно изгледа и почиње да личи на неко упорно пророчанство. Не само што личи, него — ако се деси да Нико некако погине, рећи ће се да сам то ја хтио. Тргао сам се, а пред очи ми изађе Мирко Кадушин с врећом покрадених конопаца и улара — жали се на Арслан-пашину годину. То сам ја њега кушао хоће ли да убије Ника. То је он у своју врећу сјећања смотао снимак мога гласа да га носи по народу. Сад треба да га стигнем и главу да му располутим. Главу треба, јер то је та његова врећа сјећања у коју трпа све што зграби — уларе, разговоре, потковице и приче против комуниста. Биће гадно кад га стигнем, почеће да моли: „Браташу, браташу”, али ја сам доста опраштао, више никог нећу да жалим. Последије ће се наћи доста других да умјесто њега краду сијено и помажу овцама при порођајима. Умирило ме то — смирим се одмах кад знам шта хоћу — и полако се будим: огњиште, страшило, киша по крову. Веселим се што је то био само сан, а ипак ми је криво што баш мој сан са мном збија такву шалу. Не могу то друкчије да схватим него као знак неслоге у онутрашњој помрчини што се скраћено зове душа. Једна потлачена класа у мени, нешто као подмукла раја, због нечега је хтјела да ме пробуди, а сад неће или не зна да каже зашто. Или је то била самозвана стража којој је досадило да самотује будна, или је неко непознато чуло назрело у даљини стварну опасност и нашло начин да ме узнемири. Не знам шта је, али видим да се послужило истом вјештином којом су слијепи гуслари узнемиравали јунаке и народ: зграбило је старудију из оставе — ни познату, ни сасвим непознату — обојило је, покренуло и изгурало на видјело. Сам Мирко Кадушин ту баш није крив: моја машта се послужила њиме као утваром која се случајно затекла још доста свјежа у сјећању. Боје на њега није много утросила, има Мирко своје урођене и трајне боје: чађаве чакшире, џамадан од сурог сукна, косу као костријет која никад не сиједи. Мален, на кратким ногама, које по потреби могу и да се скрате — час двокрака мрља, час животиња што пузи, он је скакутао и пузио око града под пуцњавом.

Два дана је пузио гладан, двије ноћи није спавао, стопут се презнојио од страха, од жеље, од надања да ће се некако увући у неки дућан богат чудесима, гдје с тавана висе свежњеве коса и српова а по поду леже џакови соли — све што он мема и не може да направи, све без чега сељак не може да живи — па да извлачи и односи, да му траје доживотно и преостане за праунуке. Изгледало му је да је сасвим близу те среће о којој је од младости маштао, а онда су између њега и среће стале скојевске страже: дјечаци с пушкама, ђаци неки и шипарице с кратким рукавима. Сви га однекуд познају, знају шта хоће и муче га као Исуса Христа: „Шта ћеш ти, стари, без пушке, ко је тебе звао овамо?... Забрањена је крађа, нема пљачке, него ти иди кући док те нијесмо затворили!” Причао им је да је сиротиња, гладан, избјеглица, и покушавао да их сузама гане, а ништа му није упалило код те омладине без милости. Правио се да се тобоже враћа и пузио да се неопажен привуче гдје их нема, а они су довикивали стража стражи „Ето се тамо шуња један вампијер с врећом — дошао да краде, а прави се луд. Не дајте му тамо, нек иде збогом, или га затворите у избу!...” Па и кад се најзад увукао у ослобођену варош — све је већ било под стражом; и кад је покрао неке ситнице по двориштима — ухватили су га и све му из вреће истресли. Истресли су му врећу крај цесте, па су се збунили шта да чине с покраденим стварима, ко да их чува и коме да их преда?... Он је дотле сједио на земљи, сузе су му капале по прабини. Чини ми се да га и сад гледам како сједи у прабини, клима ружном главом и миче уснама. Онда нијесам знао шта шапуће, али сад знам и као да слушам како нас из дна душе проклиње: „Дабогда вам несрећан био тај рат што сте га започели у зао час за ваше главе! Мора да вам буде несрећан кад не знате ни шта сте започели. Рат и пљачка иду заједно, а ви би хтјели да их раставите — дабогда вам се месо с костима растављало! Остадоше ми кљусад боса, не дате човјеку ни потков да узме — даће јаки бог да вас босе тјерају по снијегу и да вас врелим оловом поткивају!... Не могу више да га слушам, не могу ни да спавам од те његове клетве што се већ одавно остварује. Устадох, а Иван рече: „Знаш ли куд си кренуо?”

„Знам: погледаћу како је напољу.”

„Гледао сам ја мало прије: киша и тмуша. Нико нам неће доћи по овом времену, нема опасности.”

„Ти што не спаваш кад је нема?”

„Неће ми се, не да неки стари ђаво.”

Промрзле су му ноге на Дубу, отпали су му прсти у болници на Жабљаку, то је тај ђаво што му не да да спава кад киша пада. Изашао сам; пипам испред очију — да их не изгубим. Дању се с обронка види десетак села, сад само тама. Ни пас да залаје, ни човјек да лелекне — дође мени да лелекнем над пустињом. Само на дну долине варош свјетлуца — гомила шљаке у којој се гаси мало жара. Мора да је варош на истом мјесту гдје је и прије била, али мени се чини да се од страха помакла у страну и смањила. Дрхтала је и збијала се сама у себе од страха кад смо с пушкама навалили да је ослобађамо, кад су с коњима и врећама навалили да је опљачкају. Једва смо је од сељака, од пљачке одбранили; при том смо сву наклоност и повјерење села изгубили — зато се сад потиштена раја у мени пита: зашто смо је бранили?

„Одмарај се, Ладо”, каже Иван. „Лези, па ћеш заспати.”

„Имам и ја мог ђавола, не да ми.”

„Имаћемо сјутра доста посла, треба да смо одморни.”

„Каквог посла?”

„Да тражимо Ника, можда ваздан.”

„И можда га ваздан нећемо наћи, мало је један дан за то.”

„Ако буде мало, тражићемо га кад се вратимо. Имаћемо времена.”

Он то каже као да му је свеједно. Њему је можда сад свеједно: уздигао се изнад личног интереса, а ја нијесам. Више бих волио да Ника тражимо послјије повратка, па без журбе, полако да га тражимо и све наоколо разгледамо. Спустио бих се ноћу до Међе — да погледам дуварину старе куће Тајовића; да погледам је ли трава израсла на огњишту гдје је Джана спремала приганице за празнике, је ли дивља лоза испружила главу над огњиштем гдје су вериге висиле, јесу ли се омладиле старе шљиве осмуђене паљевином... Послије бих се попео до Лаза, до Љетњиковца, да посјетим Иву с Малим. Немам ништа за поклон да им однесем — ни јабуку, зелене су сад јабуке. Не могу ништа да им помогнем, само да виде да сам жив и да још има неког ко на њих мисли. То би их мало охрабрило, а и мени би смирило душу — можда није све црно као што ми се понекад чини. Зато мислим, боље је послјије повратка — имаћемо више времена. Имаћемо времена док смо живи, а и послјије ћемо га имати док дојади и док нас све живо заборави, сасвим док нас заборави као да нас није ни било на тој земљи. Баш не треба жалити за временом; оно је празно нешто — из празнине у празнину — што равномјерно цури и цури и никад се не утרוши. Празно је, а ипак има зубе; можда и нема ничег другог осим зуба — мљацка, глође и односи, а никад ништа не доноси — нема одакле. Скоро га чујем како гризе, зубима од воде и ваздуха, са сваком капљом кише гризе. Не чујем га само кад спавам, зато ми Иван каже: „Спавај!” То и хоћу. Затворио сам очи, а онај глас из даљине, из потопљених села и прошлости, сад сасвим разговоријетно дозива и пита: Зашто смо ми то спасавали трговце, дућане, ћифте варошке од сељака?... Збунио ме, не знам шта да му одговорим — ни мени није сасвим јасно зашто смо се у то уплитали. У оно вријеме било је неких одговора, наши су их извикивали и кад их нико не пита: да се ред очува, да се својина поштује и имовина штити, да се не цијепа јединство народа у судбоносним данима... Мени је то и онда личило на шупље празничне говоранице и чудно сам се шта је то наспјело нашим да чувају јединство с адвокатима и трговцима, кад су трговци хуља до хуље одозго до доље. Колико је мени познато, трговци баш ништа ничије нијесу поштовали, само су стрпљиво претакали грош по грош из туђих цепова у своје. Неке ћелаве и неке поднадуле и свакојаке хуље иза тезге што криво мјере и криво броје, што са смијехом лажу и без стида се криво куну — они су, у ствари, били тиха пљачка што је трајала годинама и презирала опљачкане сељачине с опанцима као изузетну нашу народну бруку.

Ни сад ја не знам зацијело зашто би та опрезна пљачка била нешто поштенија од хучне сељачке отме, кратке, која би се за два дана истугњала. То су њихови стари обичаји, на неки начин узакоњени, и вјечни рачуни села и града који се тако сваког рата своде да успоставе поремећену равнотежу. Ми смо их, незвани, побркали — зато нас сад сложно мрзе и једни и други. Боље би било да смо се забавили нечим другим, војском, фронтом, чиме било, док то прође — нек се без нас свети ко хоће и без нас брани ко може. Ништа се не би догодило горе од онога што се догодило, само би било мање оног новца што су га трговци поклонили војводама да нас тамане. Сигурно би било мање новца — сељак би га воздигао и жита би се накуповао. Село нас послјије не би гонило, или бар не тако сложно — само би се правило да нас гони, а у ствари би нас чувало с надом на неку нову пљачку... То је тај ђаво: кад дању макар мало одспавам, ноћу ми наиђу буљуцима шашаве неке мисли без везе, без памети, сличне помахниталим овцама. Биле су без чобана, сасвим саме и заборављене већ одавно. Нико их није пазио, гладне, док су тумарале по прошлости и пабирчиле погрешну траву што је за нашим и за туђим траговима израстала. Пијане од сокова те гријех-траве, оне сад вртоглавају и посрћу по помрчини, тужно блеје и кроз блејање припиткују зашто ово и зашто оно — као да се прошлост може повратити и неким другим сјеменима засијати. Узалуд им говорим да не може, оне свеједно наваљују и муцају: како би било да је бар мало друкчије било све ово што је било и прошло? Никако, вичем најзад, ништа вам не би помогло! То што је било, најбоље је било од свега што је могло да буде. Друго сјеме ту се не би примило — или га тло не би хтјело, или би га према својој ћуди у нешто горе прометнуло. Ко буде тражио први узрок, нека прије свега стави глад — неће се преварити. Или боље: страх од глади, јер прво се страх појавио. По суши је народ нањушио да наилазе паљевине и све остало, јер никад несрећа без дуге пратње не долази. Пророци су најавили ране мразеве на зелене кукурузе: биће глад као прошлог рата, биће година као Арслан-пашина година, и као Джин-пашина и Кариман-пашина да се по злу памти сто година. Избјеглице су се врзмале наоколо, гладна дјеца су искрсавала ту и тамо, гуслари су извукли из дна памћења старе пјесме о старим младима кад се човјек турчио за товар жита, кад се одлазило и селило и уз пут од глади умирало, кад је брат брата издавао за шаку брашна, кад су се и велика племена обрукала:

Издадоше Лакци и Брзаци
Кострешани до наврх Зминеце
И Рођани, старе узданице...

Онда смо тек маштали о устанку, о слободи, и чудили смо се што је сељак тмуран, а он је у себи рачунао: нећу наћи жита ни до Божића, помријеће ми дјечурлија од глади, а послјије ми је свеједно је ли ропство или слобода... Да изда, није помишљао, не би он то — па да га пјесма кори до бескраја — а зато је смишљао гдје да удари, гдје да неку велику пљачку закачи и гдје да је за црне дане сачува. Кренуо је прво на варош и трговце — наши му нијесу дали ни зубом ништа да закачи; затим се спремио на муслимане — наши су га и ту омели. Више није имало шта да се бира, остали смо му само ми — да нас живе издаје и мртве продаје до посљедњег. Тако је издржао од Божића до коприва, сад се већ нада да ће саставити до новог жита. Више се и не каје, навикао је и има оправдање: није много боље било ни за Арслан-пашине године.

БОЛ КАО НОЖ ПРЕПРИЈЕЧЕН

С оне стране, кроз сунђерасти зид даљине, без облика се појављује и у празнину ишчежава прамен гласа. У почетку га примам равнодушно и заборављам га чим ишчезне — не знам је ли од вјетра или од магле. Он се опет издваја из ништавила, избија на површину у два крака, лебди у тмуши и креће се. Приближио се, појачао; препознајем да су стално два иста крака, управо два вокала — моје име. Зове ме неко, сјетих се најзад, и не би ми драго. Тај што зове не зна гдје сам и не нада се да ће ме наћи. По боји гласа чини ми се да је то човјек који се дави и тражи да му пружим руку. Мрак је, не види се, не могу да му пружим руку — не знам гдје је ни вода ни обала. Пробудих се сасвим и сједох чекајући да се поново јави. Узнемирен мојим покретом, скочи Васиљ: „Шта је, Ладо?”

„Причуло ми се да ме неко зове.”

„Јеси ли био будан?”

„Не, него кроз сан.”

Он ослушну. „Нема никог. И мени тако у сну дође.”

„Треба ли да угасим ватру?”

„Нека је, сама ће се”, и одмах заспа. Престала је киша. Капи се циједе с неког листа на кров — свака се посебно разазнаје. Осим капи нема ничег у пустињи. Они гласови, стварно — били су сан — иначе би се поновили. И у сну је човјек сујетан — све што чује или му се причини, склон је да тумачи као да се на њега односи. Свеједно, не могу да заборавим оне гласове. Они су ми пробудили зебње које сам једва смирио. Ако то заиста није био дозив, било је онда привиђење дозива — а ни привиђења се не појављују без разлога. Јаукнуо је неко у даљини, а то је болом збијен прамичак ваздуха хитнуо у незнан према мени — као што човјек од јада дозива мртву мајку. Можда је Ива с дјететом, али оно није био женски глас. Био је мушки, промукао и изобличен од патње. Можда је Ненад Лукин, негдје у Босни — рањен је, а нема ко да га изнесе; или је Лука Остојин, старац — умире у колашинском затвору...

Ко је да је, узалуд ме зове. Није потребно да му се правдам, зна и сам да је узалуд. Не ваља ми ово што стално мислим о својима, о родбини — страдају и други колико ко може, чак и више. Дај нешто друго, само да не мислим на то! Сјенке играју по брвнима. Најзад је заспао и Иван Видрић па тихо дише. Мора да му је сан изненада дошао, друкчије он не би оставио ватру да гори. Један угарак се држи, израђаван: облијећу га лептирови пламичака у ројевима — једни златни а други љубичасти, појави се и неки с црвеним крилима. Они се прегоне међусобно, притом многи залутају у празнину и изгину. Све мање их је. Осјећа се љут дим смоле. Није тачно да је дим изрод ватре као што сам ја мислио, он је само њен плач; двојак је то плач — један при рађању, други испред гашења. И човјек има та два различна плача, и револуција, и огромна благувања кутла што је некад звијезда била... Заспао сам тако, нађох се у Глувљу код оваца: јесен, златно, догорела чобанска ватра. Испрета неко из пепела гомилу печених кромпира — кора им је прогорела, црвенкаста и мирише. Дражи ме тај мирис, једва чекам кад ће се већ једном почети с јелом. Све су дјевојке око мене — из Међе, из Утрага, с Калемегдана; назире се међу њима и она мала, босонога, шпијунажа Вељка Плећовића — кад год опази да је гледам, она постаје невидљива. Оне не маре за ужину, дорасле су за удају — зато се прегоне као лептирови и стално машу марамама да одбију просце које не желе: „Тамо, диме, господине, тамо су ти врата — од сребра и злата”... Под кошуљама су им набрекле груди, због нечег воле да пружим руку сасвим близу, па да побјегну прије него додирнем. Босе ноге им се бјеласају испод завитланих сукања док сасвим брзо обигравају око ватре и губе се једна за другом као у игри сакривања. Све су се посакривале иза прогрушалих купињака, иза ограда и по јаругама сјеновитим од потамњеле јоховине. Пјесма им се давно угасила, сваке јесени се тако пјесме гасе. Осјетих да сам усамљен остао и да на вратима незван неко стоји. Немам довољно храбрости да одлијепим капке и погледам, али му сјенку већ осјећам како тешка постаје. Није потребно ни да отварам очи: он држи пиштољ у руци и тражи ме погледом. Покушавам да смислим нешто прије него примијети да сам будан, а то је као да сам себе витлам у неком сасвим тијесном простору. Напипао сам најзад пушку — изненадих се како је тешка и незграпна. У ствари она није тешка, него ју је нешто притиснуло — не могу је извући без трзаја. Да просто скочим и побјегнем — нећу ни то: било би смијешно. Сјетих се пиштоља, али онај ме држи у шаху — само чека да учиним потез. Остаје ми једино да одуговлачим, а ни то се дуго не може. Размишљам већ неколико тренутака, убрзано и с грозницом, а никако не могу да се сјетим кад сам то и како упао у ту клопку. Наоколо је хаотичан предио долина и брежуљака освијетљених неједнако, а у даљини је насеље с ватрама. Василиј и Иван су били са мном — некако су се вјешто извукли. Сигурно су кроз задњи излаз, тамо гдје је Иван нашао излаз, а мене су оставили ко зна зашто. Можда им се учинило да сам већ изашао, или су и један и други помислили да ће ме пробудити онај други. Криво ми је на њих, а ипак је боље што су изашли. И природно је — у таквим стањима човјек прво своју кожу спасава. Треба ту ствар да запамтим, рекох о себи, своја кожа је најсветија застава. А баш и није потребно да памтим, рекох затим; касно је већ, и неки смрад бије из тога. Нећу то, баци то, усмрдио би се свијет и живот кад би само кожа била застава!... Погледах искоса према вратима — она су допола отворена. Тако стоје, хладна струја од њих бије. Од страха ме забоље празно мјесто усред подмака и бол поче да кружи. Зглобови, који су дотле мировали, попустише дрхтавици. Очи ми се овлажише, не од дима, него од туге и подругљиве самилости над самим собом: мислио си да си чврст човјек и прекаљен, а сад погледај шта си! Смучило ми се до повраћања, не могу ни да дишем и сав сам смушен — једва се отимам од вртоглавице. Тако је сваком кад пада, помислих да се бар мало оправдам, тако је и онима прије било. Кад се пређе нека граница у падању, послјије више нема усправљања — свијет остане завазда накривљен. Ту сам негдје, на тој граници, треба брзо да се зауставим или бар да на нешто чврсто паднем — доста ми је овог растапања! Брзо сам се окренуо, извукох пиштољ, остало ми је само да испружим руку, а човјек с врата проговори: „Остави то! Боље је да оставиш, гледам те ја.”

Рука ми клону прије него сам напипао обарач. Почех да се предомишљам: он говори скоро као човјек, нуди ми неки мали избор — можда би то могло да се одуговлачи и погађа бар док учврстим зглобове и напипам обарач. Понудиће ми да се предам — још увијек нас више цијене живе него мртве. Глас му је чудан; у ствари, то није његов природни глас: ставио је рачвасто дрвце између два реда зуба да се при говору не позна ко је. Која му је потреба да се крије? Он или је од оних жандарских лукаваца што све крију, или је неко у кога смо имали повјерење па још не жели да га изгуби. Најгора је баш та врста што је стицала повјерење на обје стране и чекала да види куд ће превагнути. Ух, што бих волио да га смакнем! Слађе бих смакао једног таквог него три отворена... „Који сте то унутра”, упита. Можда он стварно не зна који смо. Чека да му кажемо, па да се према томе управља. Има неког од својте међу нашим, или се неком посебно укивио због неке свађе бог зна откад, зато пита. Понудиће нам да се предамо, да се на његову ријеч ослонимо, и заклеће се у све свеце да нам животима ништа бити неће. Тако су друге преварили, али нас неће. Глас му није непријатан као у почетку, или га је вјешто пригушио — има у њему, испод промуклости, нешто меко и познато. Подсјећа ме на неког тај глас, ту ми је негдје сасвим близу да се сјетим чији је — сјетићу се ако још нешто проговори прије него опали. За тренутак помислих на Вуја Дренковића — воли он да се истакне гдје је опасно, и воли да човјека држи у шаху — али се само глас не слаже. „Де, гукните голубови”, подсмјехну се. „Нећу вам ништа учинити, ево часна ријеч партизанска, само да се попричамо.” Стари је трик та „часна ријеч партизанска” — доста су нас њоме наварали крајем зиме и у прољеће. Вјеровали смо да је свако поштен, нарочито кад се њоме зауне, а они су то опазили и искористили. Понекад су и на капе стављали наше знаке, улазили у јединице, мували се по терену и убијали нам изненада комесаре. Одавно им више то не пали, чудим се што овај покушава. Испружих руку да га гађам, он паде к земљи и из заклона викну: „Не мрдај!”

„Мрднућу, вала, да су ти зуби од челика”, рече Василиј и звекну пушком.

Онај споља испљуну рачвасто дрвце из уста и проговори чистим гласом Ника Сајкова: „Јеси ли ти то, Василију!”

„Јесам, будало!”

„Па што се не кажеш, идиоте!”. „Како да се кажем, лудаче, кад си глас промијенио!”

Брзо спустих руку да га нехотице не убијем, и вратих пиштољ у футролу да га намјерно не убијем у љутини што надође. Зној ме облио, обрисах лице да не виде. Нико уђе и потрча да се љуби. Природно би било да се и ја обрадујем, као Васиљ, и да скочим, а немам воље. Ноге су ми се пресјекле. Гади ми се од претрпљеног страха, а и од стида што је страх био без разлога. Више бих волио, чини ми се, бар бих се чистије осјећао да је то била стварна опасност. Овако се све изметнуло у подвалу, а ја немам снаге ни сам себи да се насмијем. Устао сам најзад; једва се држим на ногама, све ми игра пред очима. Пружих му руку — она дрхти. Криво ми је што ће по дрхтању опазити како сам се уплашио. Срећом, он ништа не опази — чврсто је зграбио моју руку, срдачно је тресе и чуди се како ми је брзо нарасла брада. Извукох руку — сувишно ми је то његово одушевљење. И он читав, дроњавији од мене, изгладнио, личи на поткопану стијену која се само чудом држи и сваки час може пасти. Иван га гледа, по гласу се види да је мрзовољан: „Шта би било, Нико, да си овако набасао на оне што те траже?”

„Не би ми било први пут.”

„Значи — већ си. А зашто то?”

„Ћутим по три дана, и по десет, па бар с њима да попричам.”

„Могло се догодити да те ми убијемо.”

„Свашта може да се догоди.”

„Ја мислим да то није паметно.”

„Можда није”, рече Нико и сједе. Замислио се, па изненада запита: „А је ли паметно што ја туда лутам и вршљам као коњ по празној слами? Тумарам ту као некакав шашави Робинсон по острву, и ушљам се и чистим вашке са себе, то ми је сав посао. Чему служи то и за кога је паметно, коме је корисно то моје садашње постојање одстрањено из друштва, из борбе, из живота и свега?”... Неколико тренутака чекао је одговор, затим продужи: „Кад сам ја то погријешо, Иване? И шта? Извршавао сам и кад се не слажем, прихватао сам и оно што су други избјегавали — па зашто сте ме онда овако спутали овдје гдје морам да се склањам од потјере, од патрола, од жена, од дјеце, од свега да се склањам као да сам губавац? Бар да знам ко ме то казнио и зашто, мало би ми лакше било, али — не знам. И више баш не знам шта је паметно, а шта није”...

Прије два мјесеца знао је шта је паметно: да окупимо остатке и да се пробијемо до борачких јединица. Тиме бисмо спасили нешто људства и свима би нам боље било. Али онда је Мартић размахнуо директивом као сабљом и одржао говораницу: руски су сељаци бољшевице живе у земљу закопавали, а Партија је на мјесто закопаних слала друге да буду закопани или да се одрже!... Ми смо ћутали, чинило нам се да има право, а он је корио Ника што нема ни труна комунистичког морала и пожртвовања. Послије Мартић сам није чекао да га сељаци живог или мртвог закопавају — обновио је старо кумство с четничким командантом Арсенићем, предао се, сједи код куће и можда спрема испите. То је он казнио Ника, и мене, и Васиља; а Иван се сам казнио — зато га не жалим.

Не жалим ни Ника: он је од оних што изгледају тврђи него што човјек треба да буде. Чак и кад се жале, чине то нападајући. Сличан је камену — ником не пада на ум да зажали неки камен, чак ни у тренутку кад се котрља у провалију: доље му неће бити горе него што му је било горе. И сад, у свјетлости ватре коју је Васиљ подстакао — лице му је оштро исклесано из правих и косих линија које се оштро ломе при сусрету и личе на пукотине. Сав је од укрштених пукотина, а држи се и држаће се бог зна докле. Таква лица се не мијењају, него им само освјетљење при промјенама даје нешто друкчији израз. У томе су слична са стијенама: тмурна на киши, чудна у магли, осмјехују се у црвеном сунцу са заласка.

Иван Видрић је одмах попустио, има он ону срећну вјештину да попусти чим увиди да није у праву. Смјешка се као кривац, нуди дуваном, а Нико се мисли да ли да прихвати. Замотао је цигарету, упалио је угарком — жудно увлачи као човјек који бар три дана није пушио. Можда и дуже није пушио, јер — ко да му да? Дође ми да га зажалим, али онда се сјетих како ме уплашио, и — све се охлади. Онај бол у трбуху стоји и даље као нож препријечен измеђау мене и њега. Знам: није хтио да ме тако рани, али бол од тога ништа мањи не бива; чак је и већи, већ се плашим да дуго нећу моћи да га заборавим. „Нијесам знао да тако стоји ствар”, каже Иван. „Стоји и горе, не може одједном све то да се каже.”

„Вељко се не жали.”

„Не бих ни ја да сам на његовом мјесту — он ипак нешто ради. Има човјек рођаке, читаво братство — чувају га. Чак и они што не воле комунисте — њега чувају, јер њихов је. Угледају се на Рамовиће: у свакој странци да имаш неког свога, помажеш га кад му је тешко, задужиш га, па последије мора и он теби да помогне. То јесте трговина с њихове стране, али Вељко зато може да ради, а то је важна ствар. Да ми је бар нешто да радим, макар најситније, знао бих зашто сам ту, али овдје је сасвим друго. За ове овдје ја сам странац, као што је и мој отац био странац, и криво им је да се одржим кад се нијесу одржали њихови рођаци. Некад ми пруже нешто за јело, а видим — преброје ми залогаје. И онда кажу: „Други пут не свраћај, немамо ни за себе, али ако видиш Видрића или Иванића, или Лада — нека сврате.” Ту гдје за мене нема, за вас има — досади то кад се негдје одметништво наслеђује с оца на сина”... Глас му шкрипи као да нож на брусу оштри док говори. Понекад блѣсне варница, други пут на брус капне јетка суза изнутра. Страх ме да ће одједном заплакати, а онда ћу и ја, и сви. Све је то због огромног размака између оног што имамо и оног што хоћемо да имамо, јер ми нијесмо ни слутили каква је то провалија и како је треба испунити прије него се пређе. Племенски живот је још ту доље, под помрчином, и нешта од племства и нешто од родовског — стари коријени, жиле, жилице, све премрежено бог зна докле. Траже кућевиће и нас присиљавају да их тражимо, мора тиме да се плати за вјекове чобанства и хајдучије. И све што је прошло, неће да призна да је прошло док се добро не освети ономе што на његово мјесто долази.

НИ ТРАВА НИЈЕ РАВНОПРАВНА

Лежим на сунцу, под небом, у мирису клекових грана и жила. Гладан сам као обично, али то ме не спречава да мислим на друге ствари и да се лијепо забављам гледајући како Лим тече. Он је преконоћ на неким мјестима оставио старо корито, као што вампир гроб оставља, и пошао да тумара наоколо. Уз пут је врбљаке рашчупао и покварио чобанска игралишта. Једним јачим рукавцем испод пута

назидао је брану од стабала и камења да сам себе заустави и врати. Не може он без немира и мијењања, никад није задовољан; да је друкчији, не би га звали мушким именом — Лим. Послије сваке кише друкчије изгледа, кад год га поново видим млађи изгледа, тиме у мом сјећању обнавља чудесан приказ сталног покрета, слику вјечно младе снаге и упорне борбе с временом коју сам при првом сусрету, негдје давно у дјетињству, наслутио у његовом хујању. Једна шева про звижда као метак у небо и задирикта. „Великог ли веселја”, рече Иван. „Сунуло јој у главу, хоће горе, а горе баш ничег за веселје нема — ваздух, небо, ни гусјеница нема.”

„Суне и нама тако”, рече Васиљ. „Зато смо овдје.”

„О чему сад мислиш, Нико”, упита Иван. „Волио бих да чујем звиждук воза, одавно га нијесам чуо.”

Васиљ подиже главу и погледа га — шали ли се он то? Не, досадила му је тишина, каже; много је има овдје, а прекида је само пуцњава кад крене потјера. Мени је напротив досадило да слушам како причају о потјерама; више бих волио да је сасвим тихо, да на миру гледам село Раван у равници поред Лима. Бијели се комад цесте у зеленилу, чучи на окуци она иста кућа у којој је мој отац Јоко држао хан и, умјесто да служи пиће, свађао се с комитима, са жандармима, са сваким. Она мрља испод цесте — бунар је; око бунара сам бос тутњео на врбовом коњу кад су сватови пролазили. Хтио бих опет то, а не може се. Сад ме све то одоздо хладно сретало, блиједим погледом, као странца којег никад видјело није. Скоро ме љути та равнодушност ствари и предјела, па иако је природна; чини ми се да су од ствари и од природе људи научили да људе хладно гледају и намјерно заборављају. Они су опет почели разговор, али то сад више личи на причу: била је негдје некаква ливада, нечије посљедње парче очевине, његова једина веза са земљом, а он је пристао да се прода за педесет кила жита. Купила ју је нека Микља коју због нечег зову Микља-пљачкаш. Није „због нечег”, него се ја сјећам кад је то било: одлазила је с пљачкашима у Бихор и догонила опљачкану стоку исте године кад се удала; наметала се Вучку Ђемићу, хтјела је да иде с њим у друштво, а он то због нечег није хтио. У селу су је називали посебно за њу скованим изразом — вук с вагином; она је знала како је зову, Вучко јој је то казао, и нимало се није љутила. Сад је, ето, купила ливаду, а ништа не да за њу — немам, каже, а зна се да има; тужи ме, каже, јер зна да он нема гдје да је тужи. Тако, нада се да ће он погинути, а онда јој ливада цабе остаје... „Требало би је мокрим конопцем”, рекох у изненадном огорчењу. „Како”, зачуди се Иван и погледа ме црвенкастим очима. „По дебелом месу — конопцем”, објасних му. „Да јој се забаци сукња преко главе па по голоме — док све пошарени.”

Иван затвори очи и одмахну главом: „Шта ти пада на ум!”

„Онда би четници ту њену шарену стражњицу на сва црквена звона”, рече Васиљ. „Долазило је и мени да је избијем”, рече Нико, „а ти би онда гласао да ме искључите.”

Оћутах. Нијесам знао, просто нијесам повезао да је Нико тај који је продао ливаду. Рекао сам без размишљања, шта би по правди требало да се уради; али, пошто је Нико у питању — ствар се мијења. Наравно, Нико нема права на правду чак ни код нас, као ни ми, нико од нас. Нек трпи! Ко га је тјерао да буде комуниста, и још да буде члан Партије? Прво се намучио док је то постао, а тек сад види — везане руке!... Треба да живи од ваздуха, од идеја и зрачења будућности, јер збиља би то страшно одјекнуло у народу кад би насиљем покушао да оствари оно што се без насиља не може. Један од наших да искамција Микљу — могло би то да шкоди фронту и сарадњи Стаљина и Черчила. Не, ни ја не бих хтио да завадим савезнике, зато тихо лижем оно што сам пљунуо и слажем се: нама ништа не мора да се плати и не признаје се да је наше ако се случајно неком другом свиђа. Ако неко мора да се жртвује, онда смо то ми на првом мјесту, и на другом и на трећем, до бескраја. „Како је Леко?”

„Не знам”, рече Нико. „Зар никад нијеси свраћао?”

„Јесам трипут, и трипут се покајао.”

„Зашто покајао?”

„Зато што се он крије од мене као од проклетства. Сви се крију, па и он најзад. Она његова жена изађе и шчепа се за оба дирека да не уђем преко ње живе — по томе знам да је он негдје унутра, на тавану или у изби. Није код куће, каже жена, и немој више да свраћаш — наша је кућа под оком. Па и јесте — сад су све куће под оком и све су наше породице на зуб узете, пријете им, злостављају, не дају им ни соли да купе. Чак и говеда су им кажњена, подивљала без соли и мршава. Не би ни требало да свраћам, јер то су стварно наши, не дају им ни да буду ништа друго него наши — па зашто још и ја да их излажем опасности? Не само што им муче стоку, него не дају ни трава у ливадама да им буде равноправна; да није ових киша, њихове би се ливаде издалека познавале: изгубили су право да их наводњавају.”

„А њиве, кукуруз, јесу ли им и то забранили?”

„Како гдје, зависи од комшија. Забраниће ако буде суше.”

Упитах за Гаља, а Нико промрмља: „Гаљо, као Гаљо”... „Зар ништа боље”, упита Иван. „Не, него горе.”

„Шта може да буде горе?”

„Мислио сам и ја да не може, али Гаљо је пронашао начин. Не треба их ни упоређивати, криво би било, јер Гаљо просто надалеко смрди од страха. Ако хоћеш да упропастиш некога, да човјек сасвим изгуби вјеру у људе и да му се смркне, пошаљи га да мало с Гаљом поразговара. Да си га видио изблиза, као ја, и тебе би прошла воља.”

Хтио би да престане, мрско му је, али Иван не да — испитује нит по нит, хоће све до дна да опипа, као да налази бог зна какву насладу у том узалудном прекопавању рушевина. Знали смо како је Гаљо удесио да га тобоже изненада зароби његов таст с друштвом. Сачекали су га, узели му оружје и пустили га да сједи код куће; хтјели су, а и успјели су, да његовим примјером приволе на предају неке скојевце и непартијце што су били преостали. Било је још неколико таквих случајева уговореног заробљавања — Иван се устремио да их проучи до ситница. Заједно с Гаљом био је заробљен неки сељак код којег се случајно затекла Никова пушка — тако је

Нико одједном остао без друштва и без оружја. Остала му је само офанзивна бомба, једна једина, коју је раније био од Гаља узajмио — сјутрадан је Гаљо послао мајку да она од Ника искамчи и то, да га сасвим без одбране остави. „Ваљда му је нијеси дао”, зграну се Васиљ. „Јесам, послао сам му је.”

„Па ти си сасвим луд!”

„Згадило ми се било.”

„Кад ти се згади, побљуј, а не да дајеш оружје! „Може понекад човјек од самог гађења да полуди, а онда не зна шта ради.”

Дао ју је, сад се и ја сјећам: у Мојковац је Нико стигао без ичега, као неки погорелац у дроњцима. Онда су му се ругали иза леђа, нарочито они из команде мјеста и из комитета: пустио је да му четници згуле оружје, а не стиди се да критикује. Не знам шта им је замјерио, видео сам само да их је забољело и да му то неће заборавити. У ствари: причина је прича кад се каже да је критика потребна, — причају је горњи кад доње критикују, иначе нико не воли замјерке. Било би неприродно да их воли, била би то нека врста психичког мазохизма, а на Балкану се од тога никад није боловало. Оно од чега наши болују, и ја исти, освета је: чим ти неко мало нашкоди, ти ћеш њему двапут више — не зуб за зуб, него два зуба за један. Требало је Ника да пошаљу у ударни батаљон — одлагали су дан по дан док та могућност није пропала. Послије више није имао шта да бира. „Јеси ли виђао Гаља од онда”, пита га Иван. „Јесам. Упао сам му у кућу за дана, прије него је закључао.”

„Па шта каже?”

„Каже: кумим те богом и светим Јованом, излази ми из куће!”

„Што га не подсјети да је био члан Партије?”

„Нијесам имао времена, јер он је то стално понављао док ми се згадило. Он је, чини ми се, мислио да сам ђаво, или нешто слично — ђавола оvdје тјерају именом светог Јована.”

Насмија се изненада, открише се расклиматани зуби у натрулим деснима. Један поточић сукрвице процуре отуда, он га обриса дланом и постидје се. Иван га гледа слеђеним очима — више ни он нема шта да пита. Све је јасно, ствари стоје горе него што је мислио, доста слично оном што сам ја говорио у тренуцима кад ме савлада огорчење. То је углавном посљедица погрешке коју смо учинили кад смо вратили чету с Таре на Лим, у завичај. Онда се само Нико опирао: куд да се враћамо, јесмо ли луди, то је дезертерство а не враћање, распрнуће нам се људство тамо да га више никад не скупимо, изгубићемо чету за десет дана... Све је тачно предвидио, а узалуд му је било — често боље прођу они што не предвиђају. Командир је био издајица, Васиљ и ја задријемали од умора, људство жељно качамака, а комесар Вељко Плеховић је и кроз дријем осјећао да ће наћи ослонца код рођака. Неки се ухватише за „везу с народом”, направише од ње теорију и напумпаше је као балон: увијек је на Лиму било одметника и увијек их је народ хранио, храниће и нас... Иван онда није био с нама, а и да је био — не би се много друкчије одиграло. Сељаци су били у већини, и било им је досадило да гладују на туђем терену — преконоћ би се окупили и нестали. Хтјели смо да сачувамо јединство чете, јер била је стварно лијепа чета, и сасвим храбра кад се бије — а у ствари смо клизили низ брдо. Ових гадних долина оvdје били смо се страшно зажељели, зато нам се причињавало да и оне нас желе. И жељеле су нас, али не да живи вршљамо по њима, него да нас једног за другим усисају у се, покопају и зеленом травом покрију. Оне ноћи није била трава, само снијег мек од југовине. Прљав снијег, дроњаво небо, бјеласају се брезова стабла као скелети. Узбрдицом се пење чета, преко Таре се чују пси и дозиви четничких стража. Одједном Нико изађе из реда и сједе крај пртине. Ухватио се за главу, заљуља се и испружи — заронио је лицем у снијег као да се сашаптава с мајком земљом. Пролазе људи поред њега, нико га не пита шта га боли, нико му не пружа руку. Пролазе и они из Утрга као да га не познају — свима им се замјерио што је хтио да их удаљи од Лима и качамака. Прођох и ја, и мени се замјерио јер је тачно предвидио шта ће бити. Хоће ту да остане, мислио сам, а послије ће приступити некој другој јединици; па нек остане, рекох у себи, он је и онако скоро странац међу нама — откад је Југ Јеремић погинуо, он више нема друга међу нама. „Зашто не оста зимус на Тари”, упитах га. „Могао си да ступиш у неку другу чету, свака би те примила.”

„На исто би се свело, послије су и њих враћали у позадину.”

„Требало је човјек да се прошверцује”, рече Васиљ. „Мени не би одговарало да се шверцујем.”

Не знам зашто о томе говоримо — прошло је, далеко је, не може се поправити. Сад смо ту. Око нас је ситно клеково жбуње — бодљикав густиш с уплетеним гранама. Потјера нам се не може привући, чули бисмо је чим се приближи. Испод нас су гладна села, изнад нас сунце. Кад нас ухвати дријем од сунчања, загњуримо главе под грање; кад нас глад ухвати, пијемо помало воде из чутурице. Печемо гола леђа и ребра, а никако да истјерамо зиму и језу што се унутра накупила. Пошао је Нико некуд да потражи нешто хране — требало би већ да се врати. Издалека се чује овнујско звоно; кад покушам да одредим с које падине, оно умукне. Цестом зврје камиони с војницима. Већ трипут ми се причињава да је то војска Арслан-паше: пошто јој није пошло за руком да нас савлада са истока, промијенила је униформе и преправила нас са запада... Чују се гране у макији, јавља се Нико уговореним знаком. Један нови мирис стиже прије њега; Васиљ тај мирис препознаје и мршти се: рогачевина! То су мекиње од рогачевих махуна, храна за краљевске мазге империје, но пошто се понекад дешава да мазге цркавају од такве хране — интендантура радо мијења те мекиње за сијено, кило за кило. Показало се да наш живаљ није размажен као мазге, и да има чвршћа цријева, која све варе — тако се развила трговина. Разболе се неки, има и тога, али — и од траве се болује, а часније је умријети од хране за мазге него од глади. Зато су рано почели да косе ливаде и често се виђају с товарима траве цестом. Једни то преносе на коњима, али то су богатији; други заметну бремене на леђа, дуго посрћу до вароши, замијене тамо бремене за бремене, па опет посрћу до села, до млина, до зла ручка и горе вечере. Ја, свеједно, нећу да их жалим. Моји, Ива с Малим ни то нема: не умије да покоси, нема снаге да однесе на продају, нема ништа... Први залогји су скоро пријатни — нешто као чоколада, само буђава и нагорка. Подсјећа и на какао, варош, кугије са сликом црквице. Васиљ не окуси — једном се частио тиме, више никад неће. Прогутао је парче сира, затвори очи да сања остало. Иван каже да у том тијесту има нечег минералног. Можда има, али мени више смета сладуњава укус који се појачава. Гутам и даље, брзо, јер утроба вуче — камење би усисала и скувала. Иван каже да то треба умјерити, умјерено, а ја нећу — умјереност је кукавичлук који се јавља унапријед. Одједном

ми отежа стомак. Да је камење, лакше би ми било, али ово је иловача. Затогоше се вратне жиле — црнкиње с кутија, с наушницама, заиграше страшан чардаш око мене. Замрачи ми се пред очима. Оно што је близу једва разазнајем. Брда преко Лима покри магла, у магли се сасвим растопише. По бунару долине, као по прошлости, тумарају таласи пуцњава. „Оно је напад на Рамовиће”, каже Нико. „Откуд они доље”, пита неко. „За хљебом сишли, нијесу навикли да гладују.”

„Неће бити”, каже Васиљ. „То је неко четничко славље.”

„Вазда је њима славље кад нађуше наше месо.”

То говори Нико — глас му је од оних што стално у свему слуте зло. Мрзим га због тога потмулог гласа, због сјеновите језе у њему, па ми се чини да су ми и други, негдје, некад, то исто рекли. Све што се таквим гласом изговори, изазива отпор код других, чак и кад је непобитна истина. Скоро да ту има нечег расног, јер Нико је можда од старе расе. С муком се окренух да погледам његово лице од камена испресиједано пукотинама кроз које као мрави излазе капље зноја. Шта ти је, Нико, човјече! Зар не би боље било да бар за тренутак одстраниш ту злокобну боју и те слутње? Не мора баш вазда да се догоди оно најгоре. Пола године се то догађа, вријеме је да престане. Па и кад би била истина то што кажеш, шта ће нам истина и зашто да је унапријед знамо? Не знамо је, не знамо ништа, само се чују пушке у даљини.

ПРАВДА И НЕПРАВДА

Пошао сам за њима, и идем, а ноге су ми несигурне — чини ми се да су два цака вуне натопљене оловом. Узалуд их гледам, споља се ништа не види. Мора да су због нечег обамрле везе које су их изнутра покретале. Само једном сам осјећао нешто слично, а и други су се жалили — оно послјије устанка, у шуми, кад смо дуго без соли живјели на пиринчу и шећеру из талијанских магацина. Сумњали смо онда да су намирнице затроване или извјетриле од дугог стајања. Можда је и ово сад од хране, али Нику ништа не смета. Ни Ивану не смета, само мени. Одмичу и не осврћу се, сасвим су ме заборавили. Криво ми је што су ме заборавили — то, богами, значи да сам сувишан. Покушавам да потрчим, чини ми се да већ дуго трчим, већ сам се и задихао, а узалуд — они некако врашки одмичу и размак се повећава.

Оно они намјерно журе, кажем кроз зубе. Имају неки тајни разговор који не желе да ја чујем. То је Иваново масло, знам ја њега — навикао је да плете тајне са сваким посебно и у четири ока. Није то, знам да није и да нема никаквих тајни, али мени је потребан разлог за срџбу што ми се унутра накупила. Спустио сам се на земљу, не могу даље. Нек иду сами кад су тако запели. Један лист на грани окреће се и забринуто шушка с другим листом о мени. Опазила ме нека птица — јавља онима наоколо да сам ту. Настаје одједном неразумљив жамор и метеж. Треба да идем, рекох, странац сам ту гдје је све у дослуху једно с другим. Не познају се трагови по шушкору, не знам на коју ћу страну. Пустих дуг звиждук с призвуком прекора, један па други. Васиљ ми најзад одговори — чекају ме. Тетурам полако и одмарам се — нек чекају. Срете ме Нико, вратио се да ме тражи. „Не ваља да се звижди овдје”, каже. „Је ли због птица, да их не узбудим?”

„Засједе постављају, зато не ваља.”

„Па гдје су те засједе, што се не јаве?”

„Да знам гдје су, не би биле засједе. Мора да се пази.”

Досадио ми је с пажњом и с тим потмулим гласом. Кажу да су старинци говорили таквим муклим гласовима, Нико је можда остатак тога стариначког становништва што одавно неко зло слуги и што се стварно гаси. Његови су претци овамо добјегли од турчења, да вјеру сачувају; из Досела су дошли, зато се зову Доселићи. Тај Досел мора да није био село, него приселак или катун, а и њихово насеље у Утргу на катун личи. Одавно су дошли, а нијесу се намножили — рађају им се женска дјеца, с одивама им бјежи срећа... Одједном се сјетих: то што Джана дуго није хтјела да прими Иву за снаху, можда није било зато што је Ива од Ђемића, него зато што је Ивина мајка од Доселића. Ништа ми о томе није рекла, има неких ствари о којима се не говори, а плашила се да ће јој Ива заређати с женском дјецом као што је Ивина мајка женскадијом напунила кућу Пека Ђемића. Нико је Иви једини ујак, упитах га је ли свраћао да је обиђе. Он климну главом: јесте, свраћао је. „Је ли то све што имаш да ми кажеш”, упитах га. „Шта би друго хтио”, упита он мене. „Гладује ли?”

„Сад сви гладују.”

„Не бринем ја за друге, него само за њу и дијете.”

„Дијете не гладује, има млијека.”

„Од оне једне краве?”

„Двије краве, јер једну им је оставио Лука Остојин. Имају и сира”. „Је ли им Тробрк досађивао?”

„Јесте доста”. „Морам ли да чупам ријеч по ријеч: како им је досађивао?”

„Пуштао им је стоку у њиву, козе у башту, ето тако?”

„Убићу га”, дрекнух усред шуме. „Није потребно, смирио се сад.”

„Не вјерујем, знам ја Тробрка, неће се смирити док га не прошијем.”

„То сам му ја већ предказао, зато је миран. Дао ми је и вечеру.”

„Јеси ли му пријетио?”

„Морало се: тај без страха нема образа.”

„Хвала ти за то!”

„Pas de quoi.”

Ето, сад сам и ја поразговарао у четири ока. Боље је овако него да Иван види шта ме мучи. Одједном сам заволио и Ника и његов мукли глас — док је он ту, могу без бриге за Иву. Мора да су Тробрку дрхтале гаће, чим му је и вечеру дао; а последије је угнуо главу у рамена: нема шале с ватром и са сином Сајка Доселића... Док о томе мислим, враћа ми се снага; чим почнем о другом — опет се губи. Ослањам се на стабла, хватам се за гране да се рукама помогнем. Једва сам стигао до Ивана, спустих се на земљу да се одморим. Чекам кад ће почети да ми попује о не знам чему, а он ћути. Ни то ми се не свиђа: досадили смо један другом, знамо напамет један другог, нема шта ново да се каже. Постали смо неосјетљиви, научили смо од околине да нема милости. Сигурно сам и ја такав кад је њима тешко, никад ми није пало на ум да се запитам је ли им тешко. Сад се свете. Као да ништа није било, Иван продужава разговор с Ником: „Учитель, онај без ноге, наш је човјек. Потражићес га.”

„Тражио сам га, сваког сам тражио — сви врдају.”

„Он сигурно жели да има везу.”

„Он жели да се сакрије од сваке везе. Што да губим вријеме?”

„Морамо имати неког овдје, да не губимо терен.”

„Овако ћете изгубити и терен и мене.”

Он би хтио да иде с нама, одмах, овако, без припреме. Ово овдје би оставио да стоји како стоји. Оставио би и Тробрка да опет осили и зулуме чини. Нијесам знао да је тако слаб. Уплашила га је она пуцњава доље, оно што он мисли да је напад на Рамовиће — јер кад Рамовићи с моћним везама падају, тешко да ће се одржати сирах тужни Нико Доселић. Гледа ме очима које преклињу да му помогнем. Колеbam се неколико тренутака — помогао бих му, а не знам како да почнем. Затим надође супротна струја: баш нећу да му помажем! Не волим ја молбе — то је застарели облик подмићивања да се скрене од онога што је правилно. Онај учитељ без ноге, знам га добро — побјегао је са Цетиња да не служи окупатору, али кад је видио како је овдје, уплашио се; од њега неће бити користи, он и кад би хтио да помогне, не смије од жене — али зашто да се још једном не покуша кад је то задатак? Сви ми извршавамо неке задатке од којих се ничем не надамо. „Кроз недјељу дана, чим то свршиш”, каже Иван, „послаћемо неког да те доведе горе.”

„Боље је да сад идем с вама.”

„Ти ми не вјерујеш, чини ми се”. „Није да ти не вјерујем, него — искрснуће неки ђаво да све поквари. Такве сам ја среће: осуши се и зелен бор чим се ја за њега ухватим.”

„Е, ово је чудо”, рече Иван. Јесте чудо: сви вјерују у враџбине и плаше се да су уклети, најзад и он. Његов отац Сајко Доселић више од десет година је сам хајдуковао, а он не може ни десет недјеља. По томе би се могло закључити да људи, из покољења у покољење, нагло слабе и опадају. Ако је тако, онда нам је ту негдје близу крај. А највише се жали на самоћу. Глад не спомиње, потјерама умиче, срља на патроле, а само од самоће страхује. Луд је, чини ми се, иначе би му јасно било да је баш самоћа природно стање ствари. Јесте да смо се навикли да у ројевима живимо кад смо отимали жандарске палице и пиштоље карабињера — али зато не треба уображавати да је наше вријеме неки нарочити вијек људства у гомилама. Суштина је остала без промјене: сами смо се родили, сами ћемо умирати као сви они прије. Па и оно што је између те двије самоће, живот — највише је самоћом испуњено. Понекад у друштву, у забави или љубави, заварам се за тренутак, учини нам се да нијесмо сами. Не знам која нам је вајда од тог заваривања, нарочито кад је већ једном јасно да самоћа остаје на крају свега и да се избјећи не може. Ја бих се лако помирио с њоме. Није ни зла толико: сам човјек — па шта с тиме? Једино сам човјек живи својим пуним временом и својом вољом — не краду му сате празним причама, не кваре му одлуке погађањима, није присиљен да друге слуша, ни да им се супротставља. Ником ништа не дугује, ничије мане не види и нико његове склоности не зна, може да се испружи по земљи, да гледа небо и зна истину: он је само сјенка између двије привремености којима припада — једној мање, а другој више... „Ајде, Нико”, каже Иван. „Како си издржао два мјесеца, издржаћеш и ових осам дана”, и пружи му руку на растанку.” „Теже ће ми бити ово него све што је прошло.”

„Зашто? Бојиш ли се ти од нечега одређеног?”

„Бојим се од себе — направиху неку глупост, је сам човјек не зна шта ваља и шта не ваља.”

„Де, немој да си луд!”

При рукавању он ме гледа чудновато: не моли више ништа, него као да ме опомиње и кори. Тај прекор је нешто посебно: није за прошло него за будуће. Поглед му постаје сличан гласу — потмуо и тежак, из дубине бића. Он је увјерен, чини ми се, да смо га некако преварили, или да ћемо га преварити, и тим погледом нам показује да је већ унапријед свјестан преваре. За тренутак ми се ражалило — треба нечим да га утјешим, неком ријечју коју нигдје у сјећању не налазим. Затим опет наиђе хладна струја: шта има ту ваздан да се нагађамо и сажалевамо!... Није он дијете, него човјек с пушком. Шта сам му ја крив? Не остављам га ту ја, него Иван, а Иван зна шта ваља — иначе не би био члан свих комитета до горе. Потреба је таква, важан је то терен — нек учврсти везе, па ће све бити како треба. Пошли смо најзад. Сви смо се уморили од тог растанка тежег него тежак порођај. Одмичемо и надамо се да ће нам бити лакше, а та олакшица никако не долази. Испод шуме се наслућује сунцем обасјана ливада, на ливади стоји стијена као двоспратна кула равног крова; над првим спратом је избочина, личи на балкон без оgrade — тај балкон је застрт ћилимом од маховине. На балкон се попе

Нико и стаде. Стоји као скамењен, гледа за нама. Очи су му живе, круже тражећи нас и скоро вриште. Уплаших се: викнуће нешто, а то послије неће моћи да се заборави. Рука ми се сама подиже, махнух му као с брода који одлази да поздравим самотника на кули-свјетиљи. Он не одговори и не помаче се. Није видио, вјероватно, јер загледао се у нешто дубоко и несхватљиво, можда у хаотичну будућност догађаја што као таласи на нас иду. „Што га не зовнеш да иде с нама”, рече Васиљ. „Треба да се повеже с људима”, одговори Иван. „Чуо си, не смијемо овдје остати без ослонца. Има задатак.”

„Има ту неки ђаво, нешто што он слути и мучи га. Видиш ли колико му је стало да пође с нама?”

„Има сто ствари до којих је мени стало, а не иду ми по вољи.”

„Добро, кад си запео. Пошли смо да охрабримо људе, а овдје — боље да нијесмо ни долазили.”

Ако мало подржим Васиља, Иван ће попустити и позваће Ника да иде с нама. Треба да га позове, помислих, јер онај учитељ није за наш посао, ни други нијесу, просто — нема ослонца. Сачекаћемо без ослонца док се нешто ново појави. Кренух да то кажем, а глава ме забоље и смрче ми се пред очима. Ухватих се за грану. То је већ чудновато како ме та главобоља прекида у тренутку кад одлучим да нешто за Ника учиним. Чини ми се да стварно постоји неко проклетство, неке тајне силе које раде против њега и свуда имају конце. Шта могу ако му је тако суђено? Нек остане, кад судбина тако хоће — притрпјеће тих осам дана, а онда ће се увјерити да све што се мора може да се издржи. Послије ће имати више вјере у себе, а то је важна ствар. Зашли смо за бријег, сад слободно могу да се окренем — нема Ника, не види се ни стијена на којој је стајао. Одједном Васиљ застаде и окоми се на Ивана: „Запео си био из петних жила да одвучеш Вељка с његовог терена. А зашто то?”

„Бојим се”, рече Иван. „Превариће неко Вељка. Не чува се Вељко, можемо га изгубити.”

„А Ника си оставио, не знаш ни зашто си га оставио. Мислиш ли да њега пушка не погађа?”

„Ника неће преварити. Видиш — он ником не вјерује.”

„Јесте — ником. Ни себи он не вјерује. Има ту неки бог или ђаво — нешто је њега поткопало.”

Страх га није поткопао, рекох у себи, јер од страха се човјек шћућури, а не тражи по ноћи и по киши гдје ће кавгу приметити. Ни болест га није поткопала — не кашље, не жали се. То што је мршав, од глади је, а сад су сви гладни. Он баш није навикао да га судбина милује и није му први пут да буде гладан. Ни мајка, ни отац — нико није имао времена да га мази. Побјегао је био од стрине у ујчевину, с оне стране Кома, а ни тамо му није било много боље. Једино је код наших нашао мало пажње и љубави — можда је тада уобразио да су сви људи добричине као браћа Затарићи и Југ Јеремић. За тренутак је тешко кад човјек увиди да ни сви наши нијесу добричине, али и то послије прође. Савладаће он и ту кризу, па више неће тражити од људи да буду бољи него што су. „У ствари, био си неправичан”, рече Васиљ. „Зашто”, пита Иван. „Више ти је стало до Вељка.”

„Причаш глупости.”

„Јер Вељко има братство, масу, а није самац као Нико.”

„Нијесам на то ни помислио.”

„Знам, то иде само по себи, без мишљења. Навикли смо да нагонски осјетимо ко је од веће користи за покрет, за нас, па да му поклонимо већу пажњу. Варамо ми то себе и друге кад кажемо да су нам сви једнаки. Није тачно да су нам једнаки — увијек нам је био пречи онај који је јачи у нечему, који има залеђе и утицај и не знам шта. То од почетка, и сви тако. Боримо се за правду, Иване Видрићу, а уз пут ипак чинимо неправде — то је мене дуго поткопавало, зар не може и друге да поткопа?”

Глас му је неједнак, на прецимљке и прескамуке, наизмјенично се распламсава и кида: три године је чекао да га приме у СКОЈ, а друге су примали за три мјесеца или за мање, према националном и ђаво би знао каквом кључу. Смучило му се било да чека, дошло му је било да псује, а други нијесу имали стрпљења да чекају, пошли су и сад су многи с оне стране... Иван се прекрсти лијевом руком и не рече ништа. Могао би му рећи да је неправда нужна, јер се правда искриви чим се земљи приближи, али Иван је паметан — ћути. Оборио је главу, гледа некуд унутра. Тишина је, само што шушти суво лишће лањско и преклањско под ногама. Понекад се под повјетарцем чује и весели шум живог лишћа одозго с грана, а послије се опет два листа, један с гране а други са земље, дозивају у прекогробном разговору. Кроз седам-осам недјеља, тамо у септембру, почеће на земљи да се мијешају и тек тада ће се разумјети.

ОД КАМИЛЕ ЗМИЈА

Да скратимо пут, загазисмо у језерце ливаде. Тонемо у траву до појаса, три кривудава бразде остају за успомену за нама. Сваки за себе, кроз три посебне капије окићене зеленилом, упадамо у тврђаву смрчеве шуме. Унутра је мрачно и мирише, а све што се види наговјештава оно што не постоји. Обичне празнине међу стаблима личе на стубове од биљуре и плаветнила; једна сува јела изгледа као звоник подземне богомоље. Као у сну или у омами, рађају се привиђења. Има стијена обраслих маховином — оне су шатори ђаволе војске што се још колеба којој ће се страни придружити. Некад извири поглавица у крзну, па се повуче; некад пошаље извидницу, а она се повлачи прије него осмотри. Једно задимљено мјесто замислили смо да је врело с испарењима, оно се одједном претвори у пропланак; стазе које су ишле преко њега прогутало је циновско лопурје.

Поново се згуснула зелена магла шуме, као порочена за маштање. Замишљај дворце за одмор рудара, с терасама за ткаље и везиље, језера с чамцима за ливце и ложаче, хладнике с клупама за зидаре, подземне тамнице за трговце и банкарне с врећама тантуза да имају шта да броје. Све се то, једно за другим, ствара и расплињује. Одједном се забијеље коцка даске остављене да се суши — стоји, и не губи се као остало. Тарем очи, а то и даље одолијева погледу и зове бјелином да му се приђе. Упутисмо се тамо жељни да изблиза погледамо дјело људске руке које није створено ни за напад на нас, ни за одбрану од нас, и сасвим безазлено стоји у гори. Препуштено самоћи и тишини, оно нам ничим не пријети; напротив — подсећа на прошла времена кад се још мислило да на овом свијету може да

се живи и од поштеног рада руку.

„Кад би ме пустили да бирам посао”, каже Васиљ, „баш бих овај изабрао.”

„Да глечаш даске, или да их гледаш”, пита Иван.

„Шта било што је у вези с дрвима.”

„Знам зашто”, каже Иван. „Тако би имао доста иверја да ложиш ватре док си жив.

„Дрво је најпоштенији створ на свијету”, рече Васиљ, „зато оно и кад је мртво мирише... Ево сјекиру гдје је сакрио.”

Извукао је сјекиру, куцну оборено дрво. Иза сложених дасака изрони издужена глава Вучка Масника с брковима. Лице му је још сасвим тупо од сањивости, брзо трепће очним капцима да се снађе. Испод капака два испамећена ока трзају се као два најживо одрана миша који би хтјели да побјегну на разне стране; везани су реповима један за другог, зато не могу побјећи, а од њихових трзаја грче се Масникови образи. Доња вилица, заборављена, отпусти се сасвим: леле, ухватише ме на спавању!... То је кратак тренутак, богат сложеним промјенама. Страву на лицу смјењује љутња; затим забуна, јер — препознао је Васиља. Осмјехну се — одлучио је да припреми терен тобожњем весељу. Руке, испружене за одбрану, савише се у покрет загрљаја. Најзад дође и до гласа:

„Васиљу, ватро жива, које су те то виле данас донијеле?”

„Брзе ноге, а не виле. Нема вила у ове дане.”

„Има, има — ви сте виле и дике наше”...

Прекиде се усред ријечи: угледао је мене, управо браду, и стаде закамењен. Не зна је ли пренаглио, најрадије би повукао оно што је већ рекао. Испружи врат и упита:

„Који ти је овај с брадом?”

„Не знам, нека вила с брадом. Ту је из Међе, теби је ближи.”

Он се поново одушеви: „Оно је Ладо, тако ми творца-бога!”

„Јеси ли га ужелио”, упита Васиљ.

„Богме јесам више него што мислите. Добро ми дошли!”

Огроман је и погрбљен, с дугим вратом огуљеним од вуче и терета и копања по киши и сунцу. Голе су му танке ноге до кољена, обучен је у мрке димије и џемпер суре пустињске боје — та одјећа на чудан начин употпуњава његову изненадну сличност с камилом. Он је и прије био такав, као камила, али ја то нијесам доводио у везу. Сад ми долази на ум: и живот му је био некако такав — оптерећен. Зими је носио бремена сијена из планине, љети је довлачио кукуруз и паприке из Пећи, у јесен је гонио товари разводњене ракије до Жабљака и Шавника да тргује, стиче, подмирује дугове за купљене њиве и окрајке. Само у прољеће могао га је видјети човјек, али ни тада не код куће, него по њивама — како оре, прикопава, проклиње вране и гони их грудвама земље.

Опет је стао, прекрсти се од чуда:

„Јеси ли ти то, Иване?”

„Јесам, чини ми се.”

„А они кажу да си у Босни.”

„Био сам до близу Босне.”

Он га и не слуша, него наставља: „Лажу, брате, ништа им се не може вјеровати. И за Лада су рекли да је погинуо, и да су му гроб видјели, а ђавола су видјели, и ђавола ће видјети! Како си, Иване?”

„Ето добро, кад није боље, а могло би и боље да буде.”

„Биће боље”, каже Масник. „Мора боље, пошто нема куд горе, а овако још дуго не може да остане.”

Дошла му је на ум занимљива мисао: хоће да нам покаже своју колибу, да знамо гдје је — може нам то некад затребати, никад човјек не зна кад ће му шта затребати. У ствари, то је само његов начин да нам да нешто за јело, а да нам при том не покаже како је опазио да смо гладни и да нас не понизи чекајући да сами затражимо. Пошао је десетак корака испред нас; осврће се час на једну, час на другу страну. На неким мјестима застане да добро осмотри терен и њуши тражећи сумњиве мирисе. Послије слободно корача. Не говори ништа, а по лицу и по ходу се види да страхује од засједа. Понекад ми се чини да намјерно претјерује у томе; Васиљ каже да он то глуми, а Иван мисли да је природно. Стигли смо изнад колибе опкољене торовима, оградама, јазовима, путељцима; он нам је показа с поносом и остави нас да чекамо.

„Он је, чини ми се, учествовао у устанку”, рече Иван.

„Јесте”, рекох. „И у првој борби заробио Талијана.”

„Знам кад је био сиромашак, а сад — скоро газда. Накуповао је земље, и остало му је доста стоке. Сналажљив тип.”

„Био је и одборник”, сјетих се, „прва народна власт.” „Може ли он некако да обавијести оне доље”, забрину се Васиљ.

„Не може”, рече Иван, „Још нијесу увели телефоне.”

Гледамо — из колибе не излази нико, само дим избија између дасака и крова. По оградама се сунчају нове поњаве. Пас мирује, није нас ни осјетио. У тишини се чује зујање мува над сламарицама сложеним испод стреје. У једној огради зелени се бујан кромпир; купус, у другој, почиње да главичи. По свему изгледа да ће бити добра љетина — обично је добра љетина послјије дуге зиме. На кољу се бијеле коњске и волујске лобање да плаше зечеве и јазавце. Њивица јечма мрешка се на повјетарцу — као да се њоме размеће срећен сељачки домазлук и радан живот од којег смо се ми одбили на опасну станпутицу. Најзад стиже Вучко Масник с карлицом топлог качамака. Није ни ракију заборавио, а она је јака и пече куд пролази.

„Имаш ли жита”, пита га Иван.

„Растезао сам, саставићу до новог.”

„Тешка ова година!”

„Није лакша од Арслан-пашине године.”

„Сигурно их има што умиру од глади.”

„Спасава нас помоћ од Талијана, умирало би се да није ње. Овако мање, само се трбуси надувају од траве, и болује се и крпи се.”

„Дају ли свима помоћ?”

„Само ко је уписан — то се зову лојални — а за партизанске куће, и за сумњиве, нема. Њима ни соли не дају, ни за паре да је купе не дају им. Дали би им људи од свога, а не смије се то — кажњавају ако се дозна. Била је буна око тога у недјељу, до свађе дође и замало до мртвих глава. Качарандин син, онај што се причало да је луд, вели: соли сваком треба да се да, сви су на списку. И јесу на списку, то наши на списак стављају и мртве, да што више извуку и да њима преостане. Сви би пристали да се со свима подијели, али не да Мијајло Савовић: ја сам, вели, покрштавао Брезу и Међу до наврх Утрга, кад су се били одметнули у болшевизацију, па ћу ја, каже, да одређујем коме треба соли, а коме батина. Знаш да вас многи проклињу, и неки од ових с четничке стране, што сте га живог оставили. Па и сад да га убијете, народ би се овеселио и рекао би: алал им вјера!”

„Сад нам није до тога”, рече Иван. „Имамо пречег посла.”

„Знам да имате, али ово би најпрече било.”

„Свраћа ли Нико Сајков код тебе?”

Он се трже због нечега. „Понекад, кад му дозли глад.”

„Требало би да му помогнеш.”

„А како? Њему ни бог не може помоћи. Ако ти он жив дочека јесен, закољи ти мене и пљуни ми у брк!”

„Зашто мислиш да неће?”

„Не дају му”, каже Масник. „Нашли су му све пугове и странпутице, и изворе гдје воду пије, и газове гдје пролази. Зна се код кога може да сврати на вечеру и гдје спава кад је киша. Стално су му за петама — једни га прате, а други чекају. Није то ни тешко: Нико је ту као она једна риба-самица у оплићалој мртваји воде — куд год крене, може право у кош, или у вршу постављену за њега, или право на удицу да се ухвати. Просто је чудо како се и досад одржао. Не би се одржао, долазио им је на пушке, али они, изгледа, желе да га пошто-пото живог ухвате. Од мртвога се не може ништа извући, мртва уста не говоре, зато га они хоће живог, па да га ставе на Исусове муке. Имају у Колашину неког што вјешто мучи, из Београда им је дошао, специјалиста. Опасно би било ако га тако ухвате — приморали би га да све каже: гдје је свраћао и ко га је помагао...”

Слушам га, а тешко ми је као да ме бије по глави. Више га и не слушам, нека слуша Иван Видрић — то је његова ствар. Чујем само испрекидане глашове као да негдје у даљини злослутан пас завија. Кроз збрку овог овдје и оног у даљини, у себи мислим: овај се нешто много правда, може бити да је и он један од тих удица. Можда су га задужили да им он некако Ника намами и привуче, па га је страх ухватио сад кад види да Нико није баш сасвим сам као што је он мислио. Нас је он био избрисао из рачуна, мислио је да смо у Босни и у гробовима, родили смо му се ту изненада и прекинули га усред несвршеног посла... Не знам, варам се вјероватно, јер — човјек је капија с девет брава, једним калаузом се то чудо не отвара. Као кроз маглу ми се чини да Масник није ни човјек, није ни камила, него змија која говори. Стара дугачка змија из камењара покрај гробља, искривљена и грбава — грба јој је од плијена који је већ прогутала...

„Зна ли он то”, упита Иван.

„Не зна он ништа. И кад му говорим, као да камену говорим.”

„Не вјерује?”

„Уобразио се у јунаштво, а јунака за зло богме има и на овој другој страни. Мисли он да може оно што му је отац могао, а не може. Баво би га знао, понекад ми се чини да он није у чистој памети. И не чудим се томе — много се препатило.”

„Тако је како је”, рече Иван. „Сад се томе ништа не може.”

„Склоните га одавде! Нико жив вам овдје дуго не може.”

„Ако му се шта деси, бар ћемо га осветити да се памти.”

То је први пут да чујем Ивана како помиње освету и пријети њома. Увијек је он нас стишавао — да је освета застарела, из давно прошлих времена — а сад ју је као последње средство зграбио и витла њома. У ствари, мислим, та пријетња неће помоћи. Кома да се пријети? Таласима да не прогутају острво. Таласи су безбројни и безимени, гурају један другог без свијести и без бриге за будућност. Зашто и да брину за будућност, кад ће их она свакако расути и у друге преточити?... Свеједно, Иван наставља да пријети како ће Ника осветити, па макар никог другог не осветио — њега хоће, јер Нико овдје ником ништа на жао није учинио, ни мрава згазио, ни воду натрунио. Устали смо, а он и даље о томе — како то неће пропустити, како ће му то први посао бити, нек се зна и нек се прича... Најзад Масник пође да одбија даске, а ми уз гору.

„Што си навалио с осветом”, упита Васиљ.

„Овај ми је сумњив”, рече Иван. „Нек се уплаши! А осим тога — треба једном и да осветимо неке наше.”

„То ја одавно говорим, онда би нас више поштовали. Нек не мисле да смо слаботиње, хришћани.”

„Овај је, чини ми се, спремио све да смакне Ника. Стало му је само да скине сумњу са себе и да се представи као пријатељ.”

„И мени се чини да је непријатељ.”

Тако: слажемо се, а баш зато је вјероватно да смо се преварили. Пошто смо ми навикли да закључујемо по знацима а не по ријечима, можда нас је исти знак преварио. Више бих волио да смо се преварили — остала би нам нада да ћемо поново видјети Ника — зато изналазим разлоге. Масник је, откад га памтим, био мирно поштење, породична наша сељачка камила. Све што има стекао је радом, знојем, леђа су му огрбавила од бремена, врат се огулио од конопаца. Никад га у нечем непоштеном нијесу ухватили, а оно што је ракију разводњавао — видио је од других. Чак и Талијана кад је заробио, вратио му је новчаник и паре с фотографијама — ништа му из џепа није узео. На фронту код Плава и на Мокри стрпљиво је подносио глад и бриге, одлазио на страже, упадао у ровове, а никад се није ни пожалио ни похвалио као други...

Скоро сам се умирио, али унутра има и супротних гласова који све то разарају. Кад је тако, пита један од њих, зашто су му дозволили да изјави стоку у планину?... Мора да су му поставили неки задатак — сигурно се обавезао да га изврши. Иначе га не би пустили да се удаљи из агара, или би га сагјерали доље као друге. А што се тиче заробљеног Талијана — није он због поштења пропустио да га опљачка, него је у себи срачунао да му се послуже то поштење може исплатити... И најзад — има сваки човјек једно вријеме кад му сличност с камилом досади, кад више не може да издржи, или му се не исплати да то буде, а тада постаје змија. Можда је он змија, или тек постаје? Не знам, све ми се збркало. „Ко ће знати сва имена којима се Вишњи зове”, а ко ли тек све подлости којима се Вишњи служи?...

МАЛО ДИМА И ЈАКША У ЊЕМУ

Недјеља је данас, свечаности и скупови, звона, медаље и узалудна чекања. Негдје мирише на запршку, мијаучу мачке и богомољци; негдје смрди на подвалу, завијају пси и сирене. Крче радио-апарати, смјењују се узбуне и забуне, појављују се жене на балконима да их виде војници и официри. И можда се неко сјећа мртвих наших, и неко с тугом на нас мисли и на закопане књиге мисли, и можда је негдје свадба с хармоником и ракијом. Није вјероватно, али ипак — нађе се неки татин синчић што се жени сад кад се и ђаво сваког дана жени на мору, на копну и у ваздуху. Што да не, кад има и горих ствари? Кад има лојалних поданика, патриота бивших и бивших комсалонаца, бретоноваца, фројдоваца, иксоваца по бањама, у вилама и свилама — мирни као овце у тору сједе сад сити по собама, слушају звона, листају новине, перу руке, навлаче рукавице, тумаче снове и записују их да не забораве тако скупе снове.

Мени су сад собе невјероватне као свадбе, без напора их не могу замислити. Па и кад их замислим, сав тај собни свијет изгледа ми као изврнут свијет. Столице су залијепљене за таване, људи задњицама залијепљени за столице, не сједе него висе као слијепи мишеви, главачке чуче и знају да ружно чуче. Дрхтуре, стењу, а не стиде се — немају времена да се стиде у великом страху од пада. Мора да је то тежак посао, али ја их ипак не жалим — сами су то изабрали као што смо ми сами ово овдје изабрали. Овдје је ипак боље — празно, чисто. Звона се не чују, лажљиве новине не допиру. По ливадама су се расуле нечије црне козе. Кад се кроз дурбин погледа, нијесу козе него чељад: беру штаваљ да се прехране. Доље око села све су копривњаке обрстили и затрли; планинско зеље касније стиже, дошао је ред и на њега. Тако — глад! Све височије се пење њена пјесма, она страшна, којом је народ натјерала да нас прода и замрзи.

„Треба да им се приближимо”, рече Васиљ.

„Зашто”, упита Иван.

„Можда ћемо видјети неког од наших.”

„Нема ту наших. Треба дозвола и за зеље, нашима је не дају.”

„Глад”, рече Васиљ. „Колико би нам лакше било да није ње.”

„Или бар да је мање избјеглица”, додајем ја.

Иван се наљути: „Тако је како је! Нема цјенкања. Нико не може да изабере свога оца, ни матер, ни вријеме кад ће да живи.”

Слажемо се: нико не може да бира у гунгули што је почела да се догађа прије његовог доласка. Само понекад човјек може да изабере приближно вријеме и мјесто гдје ће да умре. Не ни то са сигурношћу, сигурност је у ћутању. Чутке смо прешли Лабудицу и Бабину воду. Висока травуљина до пазуха израсла је из нагнојеног земљишта. Боговски би ту кромпир родио, али они нијесу имали дозволу да поору и засаде. Испада да је и зато кривац Нико Сајков — због њега, зато што је још жив, што се ту вије, „што га хране и прикривају”, не дају се дозволе. Тако: од народне невоље плету омчу која нам се затеже око врата. Не бију чактари, не лају пси, не дозивају се чобани и косачи. Празно је Кременово коло, пусти катуни око њега. Није ни лијепо осим кад се гледа издалека. Љепота је прелетјела преко Бучнице, на Турију и далеку Бјеласицу; она вазда прелети, чим јој се човјек приближи, као црква из приче кад јој се невјерник приближи.

Језерце испод камењара с боровима избистрило се до дна, нема стокe да га мути долазећи на појило. Ни дивљач више не долази, разбјегла се од пуцњаве — никаквог се трага не види у меком илу поред обале. У сунцу бљешти узглавница од кременштака на гробу Машана Пометеника, из бљеска се испредају успомене на јесени и сједјељке крај казана. Био је у Вуколића, прије него су понијели по презиме, неки Машан, мегданџија — помињу га гусларске пјесме; они су хтјели да им се роди неко ко би поновио његову славу, зато су често мушкој дјечи давали име Машан, с надом да ће тако дозвати дух мртвог претка да помогне живом потомку. Нијесу имали среће у томе, напротив — најнесрећнији су им били племеници с тим именом: један се оклизнуо низ стијене у провалију, другога су мучки убили Рамовићи на турској граници, трећи је настрадао у мећави и ту крај језера нашао гроб, четврти је постао швапски шпијун прошлог рата па досадио и својима и туђима.

У шумама испод Стрмоглавца крије се извор ријеке Бучнице; одмах преко ријеке почињу гиздавски предјели, а они су сасвим пусти. Тишина, која ми прије није сметала — згуснула се, могла би да се сијече, скоро ми дах зауставља. Види се одмах да су то други предјели с друкчијим обичајима. Пошто су Гиздављани мјешавина досељеника из разних крајева (многи су већ давно позаборављали кад су им ту стари дошли и одакле су дошли), у борбама нијесу могли да се ослоне на крвно сродство и на племенску слогу као наши; измислили су, зато, неке друге слоге и јединства тајна и јавна, гомиле, странке и савезе странака. Навикли су тако на завјере и штрајкове, све рука руци и веза вези додаје, а зато је и власт код њих присиљена да јаче стеже, да чак и саму себе стеже, до ове мртве тишине што је све преплавила.

Прошли смо поред Стрмоглавца, а онда стадосмо сви одједном: с горњег окрајка шуме диже се дим, прамен за праменом. Није неки јак дим, али је прави. Од њега ми се пробудише у сјећању приче о Псоглавима, неком шумском становништву које више не постоји. Нијесу наши истријебили Псоглаве, бар они кажу да нијесу, него су то учинили они што су ту били прије наших: изгубило се било неко дијете, тражили су га па видјели дим у шуми, тако су нашли псоглавску колибу и у њој старицу са сисама пребаченим преко рамена, а у котлу, на огњишту, пред старицом, кувало се рашчеречено дијете... Онда су се они наљутили и све Псоглаве по шумама сагрли.

„Ко би то могао да буде”, упита Васиљ.

„Неки качар или лубодер у најбољем случају.”

„Недјеља је данас, не раде ни они.”

„Можда је остала вагра од јуче: запалио чово јаку крљу, па оставио.”

„Баш ћу да видим”, рече Васиљ.

Пожурио је из све снаге — плаши се да ће му онај с димом ишчезнути, или да ћемо га ми претећи и спријечити. Не остаје нам ништа друго него да га пратимо и узгред припремимо пушке. Из густиша гдје је Васиљ зашао чује се само разговор — миран сусрет, а ми на такве нијесмо навикли. Стигосмо најзад и гледамо: некакав у дроњке и косурину обрастао, бос човјек, кува нешто на ватри и мијеша по котлу рачвастом бркљајцом од борове гране. Примијетио нас је, али не обраћа пажњу — више му је стало до чорбуљине у коју се загледао. По носу и по челу нагарављен је од котла. Најзад одложи бркљајцицу на камен поред огњишта. Рукавом обриса браду и погледа нас равнодушно. На глави му је проваљена капа кроз коју се пробијају два чуперка — он је гурну на потиљак и продужи да нас посматра.

„Познајете ли га”, упита Васиљ.

„Чекај да се сјетим”, рече Иван. „Чини ми се да је Јакша. Шта је то с тобом Јакша, човјече божји! Како то изгледаш?”

„Не знам”, рече он, „нијесам се огледивао. Немам огледала, осим на бари. А ни ви баш не сијате.”

„Не сијамо, знам, али смо се бар умили.”

„Умићу се и ја, има времена. Сад ми је прече ово од чега живим.”

Опет је узео кашику да мијеша — то му је одбрана од нашег изненадног препада. Гледам га, а заборављена лица и имена дижу се блиједа из понора и за тренутак оживљавају: синовац апотекара, син школског надзорника, два сина управника поште и неке дјевојке с

њима. Имао је Јакша млађег брата Зара, стасит, снажан, продоран младић с нарочитим даром за стране језике, виолину и математику. Сигурно он није писао пјесме као Јакша, али је умιο с дјевојкама као да је имао неки тајни рецепт како да их све привуче. И знао је да удеси шапирограф и неке експлозивне трикове с хемикалијама затвореним у кутије од конзерви. Једнога жандара, силецију, који се прсио да све смије и да комунисти не смију ни да шушну од њега — Заро га је једним ударцем збацио с ногу и заувјек ућуткао. Огорчен због неправично ускраћених признања, послије је из сујете некако склизнуо на супротну страну, а затим признао да је склизнуо. Бојкот против њега, са секташким претјеривањем, трајао је четири године. Нико, ни брат му Јакша, није са Заром говорио све до пред останак.

„Како си, Јакша?”

„Ево добро: имам брашна и соли.”

„Друго ти не треба?”

„Друго ми не треба.”

„Хм, тако. С мало си задовољан.”

„Могло је и мање да буде.”

Сјећам се: Заро је носио штап — да се брани ако га нападнемо, јер он није био од оних што цвиле и моле. Једно вријеме је био сам, послије су они с друге стране опознали његову вриједност и изабрали га за секретара омладине. Преко капетана Перхинека, преко Овре, та омладина је набавила оружје и спремила се да изврши покољ комуниста. Било је то на недјељу дана пред устанак. Заро је трипут покушавао да каже Јакши шта се спрема, а Јакша није хтио ни да га чује. Најзад га је ипак саслушао и, са сумњом, пренио комитету тај разговор. Тако су наши пронашли оружје скривено у манастирском конаку. При том нијесу пропустили да убију теолога, љотићевца који је чувао оружје, али су пропустили да извуку Зару из опасности. Он је знао шта га чека, а није хтио да се намеће — сједио је у соби и сачекао. Карабињери су га ухапсили и стријељали.

„Био је Јоцо с тобом, Јакша”, рече Иван. „Гдје је он сад?”

„Ено га у Колашину, у затвору.”

„Предао се?”

„Он мисли да није крив.”

„Како коме. Па и није много, али зашто си га пустио?”

„А шта ћу му? Могоа сам да га вежем за букву, ништа друго.”

Из торбака, изрешетаног мецима, извукао је завежљај сличан дуванкеси — дријеши га скелетским прстима. Унутра није дуван него нека прљава со, црножута, с дланицама и мрвама, можда има и барута у њој. Он одмјери осољак за оброк и са жаљењем погледа како се смањило оно што му је остало. Можда је он тврдица, помислих — никад не знамо какви су и какви ће постати људи с којима смо. Осолио је кашу и скинуо котао с ватре. С кашиком у руци пође према потоку, ваљда да је опере. Чутке гледамо за њим и чекамо га. Чује се како хуји Бучница кроз тишину — сијече је, а тишина се над њом поново склапа. Најзад он дође — умιο се и загладио косу. Тако сад помало личи на оног Јакшу што је био продорно лијево крило Радника, фудбалског првака у предјелима Лима и Таре. Само блиједа сличност, успомена, а никад више неће бити оно што је био, и нико од нас неће бити оно што је био — нема повратка.

Нуди нас да једемо. Не, нијесмо гладни. И стварно — страшно смо сити, од јада, не од јела. Он слегну раменима као да каже — незвани сте дошли, нећу вас ни молити!... Опробао је кашу, свиђа му се. Мора да одавно није јео, чим се толико жури. Погледа ме искоса, скоро подмукло: можда сте ви имали нешто боље, увијек се за руководства нађе нешто боље, а мени је и ово добро. Затим се окрену у страну — непријатно му је да га гледамо као нека комисија која проучава разлике између гладног и ситог. Нагнуо се над котао, скоро се погрбио — прикрива тијелом брзе покрете руке. Кабаницу није скинуо, биће да су му панталоне прогледале на незгодним мјестима. Распарана му је и кабаница шавом низ леђа, кроз разрез се види кошуља од талијанског шаторског крила. Тебета нема; сигурно му је хладно ноћу у тој кошуљи и под том кабаницом, али он је жив као дреновина и на све огорчен. Можда му само огорчење даје снагу да издржи.

„Овај дим се види издалека”, рече Иван. „Издаће те.”

„Шта да му радим? Без дима се каша не кува.”

„Ми горе дању никад не ложимо.”

„Знам: чувате главе. Досади се, брате, и то чување.”

„Вријеме је такво: ако се не чуваш, нећеш дуго.”

„Право да ти кажем, мени је већ предуго.”

„Зато што си сам. Треба да се учини нешто против тога.”

Као прво што треба да се учини, Иван растави угарке и погаси их у земљи. Граном омете угљевље и пепео у траву, набаци ситну земљу с кртичњака да се не познаје гдје је било огњиште. Јакша га гледа и чуди се. Не знам чему се чуди, ваљда му није први пут да види како човјек уклања трагове. Затим одмахну главом: можда је то паметно, али — ако је човјеку суђено да се дуго мучи, живјеће и без тога... Има неке књиге, каже, зна их већ напамет и досадило му је да их вуче са собом — може да нам их дарује. Васиљ изабра неке, Иван узео и оно што је он одбацио. За мене је остала Енглеска граматика — сигурно је припадала Зару; не знам шта ће ми, пошто се ја не надам као Макара Нагуљнов да ћу дочекати свјетску револуцију; ипак сам је узео, да му олакшам, јер има тренутака кад човјек жели да се ослободи ствари које му узнемиравају сјећање.

Више нема шта да нам понуди, ни ми њему. Васиљ му пружи да замота цигарету. Он узео и помириша дуван. Колеба се због нечега, као Нико Сајков оне вечери, и размишља да ли да прими или одбије. Не, рече најзад. Слатко би повукао дим, али боље је да се не навикава поново. Доста му је других оксудица, неће још и тој да робује. Пита га Иван за Рамовиће, он каже да их није видио бар мјесец дана. Не зна ни гдје су, мисли да се вију око рођачких кућа. Имају доста рођака, помажу их рођаци — ако се ико од наших одржи, они ће се одржати. О неком нападу на Рамовиће, није он ништа чуо. Пуца се стално, каже, измишљају опасности да оправдају оно што добијају. Пуцњавама он не поклања пажњу. Новости нема од кога да дозна. Једина му је веза са свијетом стара тетка његове мајке, а она је глува као топ: нити шта чује, нити прича.

„Ми идемо у Лом, код ваших”, каже Васиљ. „Хоћеш ли с нама?”

„Не. Шта ћу ја тамо? Нијесу ме звали.”

„Удружићеш се с неким, да се не мучиш сам као ђаво.”

„Тражио сам ја њих дуго, нека сад они мене траже.”

„Боље је да нађеш Ника Доселића”, каже Иван. „Лакше је удвоје.”

„Не треба ми нико. Ово што сад радим, могу и сам.”

Сједимо и ћутимо, а боље би било да се спава или да се некуд иде. У ходу се мање мисли и понекад може да се не мисли. Уосталом, нема ту шта да се мисли. Није тачно да су Псоглави нестали, не бар они прави, него је то само прича коју је народ, као дијете, измислио да самог себе охрабри. Прави Псоглави су се само притајили и прерушили док се намноже по долинама. Били су жандари, официри, политичари, газде, свашта. Чекали су да их неко наоружа и снабдије муницијом и храном, па да отпочну хајку на човјека. Истјерали су га у планину, али то им није доста. Гоне га и даље, свете му се што их је спречавао да пљачкају и тргују и свадбују и жене продају. Прогласили су га за Псоглава, нагнали су га да подивља, сад се веселе, и шенлуче, и светкују, и чекају да полуди.

ИЗБОР ИГРЕ

Стари пут се спушта хладовином између дрвећа. Тече поток поред пута, тороче вода у кориту, преко дрвља и камења — невидљива поворка жена без краја и почетка. Изгледа да су жене, а у ствари — то су само њихове душе преобразене у гласове. Одавно их слушам и према гласовима замишљам каква су им била лица. Неке скоро препознајем; на друге ме подсјети нека ријеч изговорена нешто гласније. У оно вријеме док су још биле живе, овако су у поворкама наилазиле, измијешане, из разних села, како су се уз пут сустигале. Пазарним даном, суботом су силазиле у варош, за со, за гас, па свака своје наде и бриге и послове прича а само оне најмлађе слушају шта их чека и ћуте. Ове друге, које не познајем, што каткад прослове неку старинску ријеч чије ми значење није јасно — то су душе њихових свекрва или прабаба, заостале из ранијих времена, већ преморене, јер и оне су у варош силазиле кад су жандари били, и прије жандара кад су крилаши или заптије били, а уз пут су се, исто као сад, једне надале а друге јадиковале.

Док их слушам, заборављам глад и себе, и да је година хиљаду девет стотина четрдесет друга, и да године имају имена од бројева, Све то блиједи пред великим јединством о којем испреплитани гласови пјевају. Биле су те жене нешто као пчеле радилице: из земље тврдице, из трња и камења, из мршавих крава и коза да извуку, да напавирче, да од својих уста уштеде, па на леђима да пренесу, да продају за мале паре, да купују за велике, да се цјенкају с трговцима, да подмире ђумрукане, па од онога што остане све што је љепше да припадне мушкарцима јер мушкарци хајдукују и ратују и свете се и част стичу, и одлазе у Америке, и одлазе на школовања и на робије, одлазе и више се не враћају, а оне остају на огњиштима, удовице с малом дјецом, безбратнице у црнини, мајке често самохране, самојадне, да таворе и чувају успомене празне славе. Чувале су их док су помрле. Од њих су само сјенке остале. Не иду путем него поред пута — да нама, живима, не сметају.

Иван Видрић стаде и наслони се на пушку.

„Чекај”, рече. „Не ваља ово, не свиђа ми се овај пут.”

„Мени је баш добар” рекох. „Пут као пут. Шта му фали?”

„Нервира ме поток, не чује се од њега ништа. Могли би они да нам приђу до на десет корака — ми их не бисмо чули.”

„Ни они нас.”

„Не бринем се ја за њих, него за нас. Постоји ли други пут?”

Вјероватно постоји, али и тај други пут је поред неког другог потока. Сви наши путеви воле воде и уз њих се приблијају. Иван свеједно протумара и нађе блиједу танку стазу искидану наслагама сувог лишћа. Он мисли да је то згодна стаза, а нама се баш не свиђа — по свему је згоднији стари пут са жубором. Најзад Васиљ попусти, поћох и ја за њим, а тишина одмах поче да издваја и увећава сваки шум наших покрета. Прасне грана, поплаши се птица и крикне, пробуди се зец који је дотле спавао, па све то што је чувало и мировало одједном се растрчи и разлети на разне стране да наш долазак надалеко објави. Ако, помислих — баш нек објављују и на сва

звона ударају! Од свих странпутица најпривлачнија је бити страшан. И Васиљ, чини ми се, исто мисли, зато толико крши гране. Већ се све разбјегло, најзад и стаза којом идемо — искрала се, нема је, само зид стијена стоји испред нас.

„Ево гдје си нас довео”, рече Васиљ.

Иван слегну раменима: „Гдје ни ђаво не може проћи.”

„Сад видиш какав си путовођа.”

„Можда ће се наћи пролаз на неком другом мјесту.”

„Хоће, ако ти нарасту крила, али то није вјероватно.”

„Шта могу? Мора човјек да пази, а не путем.”

„Дојадила ми је твоја пажња, вазда нађеш беспуће.”

„Зато што га има више него што треба”.

Спуштамо се од стабла до стабла доље према путу и потоку. Обућа се углачала а снага попустила, сваки час се хватам за гране да не паднем. Васиљ режи. Гладан је, помислих, зато режи. Сви смо гладни али глад има разне лазе које се смјењују и не јављају се код свих у исто вријеме. Боље је што је тако, иначе би се догодило да сви одједном зарежимо. Некад ми се чини да је глад скорпија, или нека друга звјерка — увукла се некако унутра, тумара ми по цријевима и гризе их. Некад тачно осјетим гдје јој је глава, стављам руку тамо и покушавам да је шчепам — она се тада притаји, побјегне и загризе на другом мјесту. Страшно гризе. Некад ми дође да врштим од бола, а некад да пушком опалим у то мјесто — мислим да ћу баш то учинити кад изгубим стрпљење. Послије ме пушта, то је та друга фаза: свијет се прољепша и појаве се нејасне наде да ће се некад негдје наћи нешто за јело и да ће се све поправити.

Васиљ стаде као да је нешто ново и значајно опазио.

„Чини ми се да је Јакша искључен из Партије”, рече.

„Јесте”, потврди Иван. „Због магацина су га искључили.”

„Зар је узео нешто из магацина?”

„Није узео, него пустио друге да узму неке цакове. Било је пшенице и пиринча у тим цаковима.”

„Јесу ли га подмитили да их пусти?”

„Не, до мита још нијесмо стигли. Преварили су га.”

Селаци су га преварили, управо банда старих пљачкаша која је и крајем прошлог рата успјешно дејствовала. Јакша је био командир страже једног од важнијих магацина с намирницама опљачканим од Талијана. Послали су му гласника с вијешћу да се нека војска приближава. У исто вријеме осматрач му је јавио да се опажа неко сумњиво смуцање по пропланцима. У ствари, то није била војска, него десетак тамошњих људи у талијанским кабаницама. Док је Јакша са стражом утврђивао положај да се брани, слао гласнике за помоћ и очекивао напад — пљачкаши су на другој страни износили плијен. Жене су им помагале. Нешто су колима одвезли, нешто на коњима, највише су одвукли низ гору на одсјеченим гранама. Пошто су међу пљачкашима били и неки од Јакшине ујчевине, створила се сумња да је у томе било договора.

„Не вјерујем да је ту могло бити договора”, рече Васиљ.

„Ни ја”, рече Иван. „Нико у то није вјеровао, али причу су проносили и они који не вјерују — реакција се хватала за све, само да нам нашкоди и затрује.”

„Па зашто сте га казнили?”

„Мораш неког. Није могло то да остане некажњено.”

„Нијесмо имали среће с тим магацинима.”

„Невјешт никад среће нема.”

„Као проклетство су били. Боље би било да их није хило.”

„Не би боље. Зашто боље? За све што се учи, мора да се плати.”

Скупо смо то платили, а не знам јесмо ли научили нешто што ће нам у будућности затребати. Пљачкаши уче брже и сналазе се боље: насљедно су обдарени да нађу пријеке путове. Дуго ће још проћи док зграбимо средства за производњу — они ће дотле наћи начин да се убаце у расподјелу. Требало је све те намирнице да раздијелимо селацима, или да их пустимо да све сами разграбе. Они би се потукли при грабежу, било би бруке, јачи би добили више, при том би просули пола добитка. Овако — грабежа није било, али бруке јесте. Брука је на нас пала, а скоро све се просуло. Намучили смо се чувајући отето-проклето по планинама, преносећи га на мазгама и

на својим леђима из пећине у пећину — а све су нам позобали мишеви, кише, поткрадања и браћа.

Ако смо нешто научили, то је да не треба вјеровати браћи. Ухватили су Маркелеза како поткрада магацин повјерен на чување његовом брату комунисти, а у другим селима ухватили су друге Маркелезе како пеку погаче од пшенице из магацина. За реакцију је то била жива згода, да нам одбије и оне што су нам још вјеровали. Чудили смо се: откуд то да наши другови имају тако незгодну браћу?... А није требало да се чудимо. То што су браћа по изгледу, по стасу, гласу и неким покретима слична, само је варка — по склоностима и понашању често су сасвим различита. Рекло би се да ту има неког предрачуна у зачецима, а више је последица породичних подјела, јер: „Ками мајци гдје су јој једнаци, кад су храбри — хоће погинути, кад нијесу — стидни дома доћи.” Ако је неко јунак, брат му радије тражи завјетрину; ако је поштен човјек, брат му сматра да је тиме плаћен данак поштењу које се на овом свијету не исплати. Тако се често издијеле на супротности које породица и потхрањује и прикрива.

„Само смо се обрукали”, рече Васиљ.

„Како обрукали”, зачуди се Иван.

„С том храном. Није то ни била храна за нас.”

„Није, кад је нема. А шта смо се обрукали? Оно што су нас клеветали, то им је била припрема за борбу. Да није било хране, нашли би нешто друго. Измисли се оно што је највјероватније — контрареволуција никад не спава, само се понекад прави да спава.”

„И мазге су биле. Куд се изгубише оне мазге?”

„Не знам. Од глади су полипсале.”

Биле су то већ дивље мазге, ничије мазге, погубљене и растурене по планинама. Једно вријеме сељаци су их убијали и гулили им коже за обућу. Послије су се увјерили да кожа од мазге није добра за обућу, па их више нијесу убијали. Добро им је било док је трајало траве за пашу, са снијегом су и мазгама дошли црни дани. Неке су се спуштале поред вода, често на три ноге, рањаве и изгладњеле — милиција их је хватала као дезертере и предавала Талијанима. Онда је дошао Гаљо да ми каже: „Прође јутрос Стефан Савовић из планине, води коња, а по самару и по стељи блиста шећер.” — „Јеси ли сигуран да је шећер?” — „Покупио сам прстом и лизнуо, јесте шећер.” — „Мислиш ли да је из нашег магацина?” — „Него одакле?” — „Мислиш: украо?” — „Него шта?” — „Не би он то учинио: помагао нам је кад смо склањали.” — „Да вам није помагао, не би знао гдје сте га склонили.” — „Ајмо онда да погледамо је ли штогод остало.” — „Иди ти, а ја нећу да се мијешам у то. Нећу да се намажем, па последице ни Лим да ме не опере.” — „А ја зар хоћу да се намажем?” — „Ја нећу, а ти како хоћеш”...

Одједном Иван стаде и ухвати ме за руку.

„Чекај”, рече. „Чује се нешто.”

„Чини ти се” рече Васиљ. „Чује се, мора да се чује — идемо.”

„Иде и неко други. Пст!”

„Ваздан ти се нешто привиђа.”

„Скини обућу, Ладо, па погледај!”

Послушао сам га — прикрадам се од стабла до стабла, Онда осјетих — није се преварио. Иде неко, али није опасан: кроз жамор потока чују се одломци разговора. Помињу шљиве, говоре о крмачи — по томе ми се учини да су сељаци, да су мирни и питоми, они предратни, старомодни, што се не баве туђим пословима. Можда имају нешто за јело, даће нам парче хљеба чим виде како смо гладни. Сељак је склон да помогне одметнику, јер и сам је нека врста одметника — вазда у неслози с властима из града. Онда опазих пушчану цијев, једну па другу. Учини ми се да их много има, а кад пребројих — само три. Три пушке нијесу ништа страшно — једна промаши, друга закасни, трећа може да омане. Пушке су им на раменима, стићи ћу двапут да опалим прије него их скину. Велике торбе носе на леђима, сигурно су пљачкарали по селима око Колашина — треба бар да их преплашимо...

Васиљ рече: „Не, него да их опљачкамо!”

„Ајмо одмах”, рекох, „нек виде да је отето проклето.”

Иван Видрић се прекрсти да покаже како се ужасава од те помисли. Предосјећао сам да ће баш то учинити, осјетих да га скоро мрзим што је толико вјеран себи. Васиљ га упита:

„Што се чудиш? Зар је то далеко од памети?”

„Јесте, далеко је. Ту игру сад нећемо заматати.”

„А коју ћемо заматати? Скривалицу?”

„Боље је и скривалицу него банда да будемо.”

Баш смо хтјели да већ једном рашчистимо то питање избора игре, избора између банде и скривалице — кад у гори изнад нас запрашташе пушке и чуше се крици с дозивима. Нијесу три пушке него триста у искиданим плотунима — једни су питања, а други

одговори. Неколико тренутака нам се причињава да су наишли на неку другу нашу групу: гоне је, сатиру је, ликују. Жао нам је тих несрећника, замјерамо им што су непажњом у клопку упали, надамо се да ће се ипак неко од њих извући или осветити. Затим се присјећам: није то као у прољеће, нема никакве друге групе, него смо то ми у питању. По нечему су осјетили да смо ту негдје, сад пипају и чекају да им се сами издамо. Сигурно нас је неко опазио док смо преко ливаде прелазили, па су тачно оцијенили гдје ће нас стићи.

Згледасмо се закрвављеним очима — богме личи на опкољавање. Можда је круг већ затворен — једни пуцају да нас нагнају, други ћуте и чекају да им наиђемо. Не остаје нам ништа друго него да се повучемо до стијена, па и ми да чекамо — тамо бар с леђа неће моћи да нам зађу. Стигли смо за тренутак, нађосмо заклоне иза одроњеног камења. Нијесу баш zgodни заклони — увијек од човјека остане да штрчи више него што треба. Видик нам је узан и до испред носа загушен шупљикавим зеленишем што маше и завава. Васиљ не може да мирује, сваки час прелази из заклона у заклон — најзад пронађе скривен пролаз међу стијенама и позва нас. Попесмо се — бар да видимо гдје ћемо погинути. С једне ластве пређосмо на другу, може и на трећу да се пређе, али за то нема потребе. Нашли смо мјесто гдје гомили нема приступа; само појединци могу да се појаве — збрисаћемо их чим главу помоле.

Они одмах осјетише да им ту бројна надмоћност не помаже. Пуцњава се прориједи, граја спласну. Склизнули су у долину, више се не чују. Испод стијене се види дно долине: ливаде, ријеке, црне јове, пут поред обале блијед као на снимку из авиона. Три извијача с пушкама, погнути под пуним торбама, иду путем. Иду и никуд се не осврћу — три животиње које не слуте да је све могло друкчије да буде. Васиљ ме гледа кроз осмијех: бре, баш бисмо надрљали да смо чарку приметили!... Иван ћути, заборавио је да нас укори. Он сваку муку заборави чим је прошла, и мислима испруженим у даљину покушава да напипа слједећу клопку која нас негдје тамо чека. На кратком размаку иза извиднице изби руља на ливаде: неки дугачки и погнути, други плећати и кочоперни, многи храмљу, неки потрчују, сви с пушкама и торбама. Уморни су, сигурно су били на Тари, у казненој експедицији — гонили, страх задавали и нека села пљачком зацрнили.

Кад би ми био при руци митраљешчић, онај што смо га закопали на Градини, и само двјеста метака — сад бих фино уљепшао лице земље.

„Онај на коњу”, рече Васиљ, „невјероватно је како личи на Гиздића.” „Мора да личи кад је он то”, рече Иван и присјети се: „Би ли ти то хтио да га гађаш?”

„Него шта! Али боље је да га сви заједно — ако два промаше, трећи неће.”

„Касно ја сад, остави! Одиграо је Гиздић улогу. Ако га сад убијемо, још ће га прогласити за јунака, а то није заслужио. И гадно би га осветили на оној нашој сиротињи што и овако доље једва живи.”

„Сиротиња свеједно плаћа, и вазда ће се наћи неко да плаћа. Ако на то мислимо, онда је боље да бацимо пушке.”

„Нећемо их бацити, али на све мора да се мисли.”

Најгоре је, чини ми се, што он то тако равнодушно изговара, мирним гласом који ће ме најзад из коже истјерати. По том гласу без сдржбе, без боје и сјаја, рекло би се да је он донекле у дослуху са судбином: због нечег га је изабрала и насамо му повјерила шта бива и шта бити мора. Пошто зна ствари унапријед, он се већ с њима помирио. Не чуди се и не љути, и не жури да каже то што је од судбине искамчио — радије чека да сами погодимо. Није ни тешко погодити да на све мора да се мисли, али је тешко пристати на то. Ако мислим на све оне што су у затвору, пред стријељањем, и на оне што хапшење очекују, и на њихову дјецу и глад и самохране родитеље — ја онда никад нећу стићи да учиним оно што волим, ни да заштитим, ни да осветим, ни да неком наду пробудим, ништа, никад, него само да се склањам по сјеновитим предјелима као ријетка звјерка која се чуди што се њена шугава кожа толико тражи и прецењује.

НА САСТАНКУ ОСТАКА

Мислио сам до мало прије да ми кожа не ваља ни пет пара, и откуд да ваља кад је шугава, и да никад није ни ваљала, и да сам нико-и-ништа, никад-ништа, и све тако. Сад се то одједном мијења под утицајем прилика. Лом је пријатно мјесто с пећинама око извора, другови из Гиздаве су жилави момци убиједјени у побједу — мало грљења, мало дрмусања и заједничких успомена, затим успомене гурнуше у страну доносећи карлицу кромпира да је до дна проучимо. Ништа не мари што су га ноћу кували — кромпир је слан, бруни се и растапа у устима. Заситили смо се, а још доста га је преостало — такво чудо одавно нијесмо доживјели. Помислих да остатке треба да стрпамо у цепове, затим се сјетих да смо у гостима и да би нас то обрुकало. Може човјек да се обрука кад га неко добро изненади, може чак и више да се обрука него кад га зло изненади; јер на зло је навикао.

Пита Качак како се осјећамо, а Васиљ каже:

„Одлично! Боље се не може ни замислити.”

„Нешто си се намрштио као да ти није право.”

„То је сад од жеђи.”

„Има и воде колико хоћеш, не штеди је!”

„Нијесам луд да пијем, па да одмах огладним.”

„Што да не? И хране има, спремили смо да претекне.”

Има хране за три дана, они вазда спреме више него што ће се потрошити. И прије су такви били — кад нешто припремају, темељно га

припреме. Не вребају, као ми одозго, само неки крупан подвиг да изврше па да од њега дуго живе, него су навикли да поштују вриједност ситног рада и малих ствари без којих се не може. Прво направе списак: соли, лука, брашна, дувана, цигарет-папира — па све то по списку пронађу и пренесу на одређена мјеста. У томе им је и судбина склона — крај им је жупнији, жита скоро зријевају, глад им више не пријети, ни прије није била љута као код нас. На брду им чуче два пушкомитраљеза, нијесу их закопали као ми оне наше — нашли су везе да за новац купују метке, купују их од милиције и од муслимана и од сталних четника, преко жена, преко дјецe и чобана, све веза вези и рука руци додаје.

Имају, кажу, и апотеку. Пошто не вјерујем, показаше ми је: двије торбе завоја, нешто вате, кутија аспирина и двије флаше јода. Апотекар им је Рајо Боснић, то сам погодио чим сам га погледао. Око њега се шире необични мириси. Пожалих му се да имам шугу, он пронађе кутију неке сиве масти и објасни ми како се употребљава. Не чини ми се да ће ми помоћи, али бар јако смрди — има све вашке по шавовима да ми поцркају од смрада. Тако им и треба, рекох и завукох се у пећину изнад путељака. Збацио сам дроњке и намазао се до испод ушију. Јест да Рајо није баш прави апотекар, али његова смјеса гризе као да је стварно из апотеке. Можда баш и јесте из апотеке и баш против шуге направљена. Ако икад скинем ту шугу, бићу као поново рођен. Навукох чакшире, па кошуљу, па ми се смрачи пред очима од језивих мравињака што ми прогмизаше по крстама.

Однекуд наиђе Бајо баш кад не треба. Делегат је и секретар, дужност му је да све види и зна; види да се неко под пећином крије, а не зна ко је то и не зна ни зашто.

„Сунчаш ли се ти то тамо”, упита подругљивим гласом.

„Не, него мажем красте”, рекох кроз стиснуте зубе.

„Какве — красте”, јер он хоће све да зна.

„Шугаве! Имам шугу.”

„Зар нијесу могли да нам не шаљу шугаве?”

„Нијесу могли. Сад немају да бирају.”

Није ме познао по гласу, прође. Пуцкетају му зглобови као кози, али то није разлог да се прави јарац и да ме презире што сам шугав. Знам ја њега кад није био делегат, ни секретар, а онда је мекетао друкчијим гласом. Кад су жандари с пендрецима јуришали у Васиној улици, и с кундацима у Гробљанској, и кад нас је коњица јурила око Ташмајдана, Бајо је онда носио капут из боље куће и тражио zgodну капију да што прије загребе. Капут и шешир, то га је спасавало. И шал — тако је личило на тичицу из виших слојева која је случајно у наше јато залутала. Било је неколико тих залуталих тичица, жандари су пазили да их не закаче. Нико Бају није замјерио што се сналази, осредњи ударац могао је намртво да га обори; нијесу ни времена имали да му замјере — он је први почињао да збија шале на рачун својих лаких ногу. Сад се нешто промијенило, баш ћу да видим шта се то промијенило. Пожурих за њим, он ме осјети и окрену се.

„Нијеси ме препознао”, рекох. „Потцјењујеш старе познанике.”

„Како да те препознам кад си упртио толику браду?”

„Ко не може да је носи, томе и не расте.”

Он ми ипак пружи руку.

„Не”, рекох. „Прешла би ти шуга.”

Он брзо метну руку у џеп и поче о другоме. „Чекамо Рупљане, опет они нијесу стигли. Вазда закасне, то им је прешло у крв.”

„Далеко им је, зато касне.”

„Зна се даљина, а онда се мора на вријеме поћи.”

„Можда су уз пут наишли на препреку.”

„И то треба да се претпостави. Очитаћу им буквицу! Мора, друже мој, да се стигне кад треба да се стигне, а не кад ко хоће!”

Он и не примјећује како му се рјечник своди на треба и мора. Помислих да је то била нека посебна тајна школа гдје су стално понављали треба-мора, треба-мора, док су све друго позаборављали. Гледам га и слушам и чудим се — одлучан је као подофицир и оштар главосјеча постао. Више нијесам сигуран да је онај исти Бајо што сам га познавао. Избрисао је сва заједничка сјећања, отура их и хладно прелази преко мојих покушаја да их оживим. И капут је заборавио, и шешир, и капије, и ону отпусницу из болнице. Имао је у џепу свежањ листића какви се дају отпуштенима из болнице: печат и потпис љекара и болест је била написана, само је датум отпуштања остајао неодређен; Бајо је ту уношио датум гужве — ако га ухвати, изгледаће да је случајно запао излазећи из болнице. Тако никад није видио како изгледа Главњача изнутра. Ја му не замјерам што је није видио, нијесам много добио ја што сам је видио, али ипак требада призна и да ме не наводи на сумњу да је тај с отпусницама био неко други...

Не знам шта ми је, тек киван сам на њега. Можда му завидим што је делегат. Није баш завист, него кисела nelaгодност која зависти претходи. Тако и шуга почиње ситним сврабом који расле. Некако је Бајо вјешто прескочио препреке — обрео се горе, послали га овдје, соли ми памет. Зашто су нам баш њега послали, зар није било бољих? И онда — како, зашто, откуд он да ме води, кад ја знам

њега и све шта он зна?... Једино што не знам — да се скривам по капијама — то сад овдје није потребно и не може се. Ако ћемо по заслугама, ја их имам више!... Не кажем да их имам више од других, али бар од њега — јер ја сам добио кундака по ребрима и вратио сам удараца циглама и камењем више него што је он хљеба појео. Више сигурно, јер он мало једе. Дакле — то није по заслугама, него се он десио на неком згоднијем мјесту, или је имао неког да га гура, али то би онда значило да и у овој нашој цркви лакше постаје светац онај коме је бог ујак...

Јесте, завист је, а вјешто се прерушила. Узела је облик бриге за општу ствар и подводи ми сумње као курве — док једну избацитим кроз врата, она двије друге уведе кроз прозор. Ту правду, за којом идемо кроз све ово, слабо ћемо остварити ми који смо и сами неправични. Некад смо из нехата неправични, или из незнања, или од невоље, а некад што нема времена да се бира. Стално су тако налазили неке свеце и слали их да нам помогну кад тамо нијесу знали шта да чине с њима. Онај Гојан, први што је стигао, рекламирао се да је радник, а у ствари је био шоферчина. Прва брига му је била да се накрка, а једина тактика да застраши: „Довешћу ја овдје батаљон Лакаца, па да клекнете на кољена!” као да је намјерно хтио да раздражи животињу племенске мржње: „Доведи их, баш их доведи! И Лакце, и кога хоћеш доведи! Знамо ми Лакце, сретали смо се с њима, па им се и прије нијесмо уклањали. Курва био ко вам с мегдана побјегао!”

„Промукао сам”, каже Бајо, „учећи их да се чувају — да чувају своје главе!”

„Ти у томе имаш доста дара и искуства.”

„Не помаже. Не слушају ништа.”

„Млади, па луди. Не би ни били с нама да нијесу луди.”

„Луд сам што то причам теби, кад си им ти био учитељ. Какви учитељи, такви ђаци!”

„Да нијесу били такви, не бисмо ништа учинили, а то би било горе.”

„Али сад мора да се пази, видиш — бију!”

Бију, богме, не жале нас. При том су увјерени да чине добро, и чине га за неког. Више су нас прије, док није гора озелењела; пријете нам кад опадне лишће и кад снијег почне трагове да открива, али и сад нас смањују чим улуче прилику. Имају добрих пушкарка — ловце, ратнике и пљачкаше — тако вазда стигну прије него ми измакнемо. Славу стиче ко убије, и из Лондона му медаље шаљу, и из Италије му паре дају. Стварно ће бити мучна работа ако овдје овако јесен дочекамо: слане, кише с вјетровима, а и снијег може рано да навали. Стаљин је рекао да ће се рат завршити крајем године, а шта ћемо ако се не заврши? Ништа — неће нас ни бити. Истражиће нам се сјеме као шареним коњима. Послије више неће бити никог, ни да нас помене. Хладно ми је око срца кад мислим о томе, зато нећу ни да мислим. Нека мисли ко је навикао, као Иван, или ко мора, као Бајо. Нек измисле отпусницу из болнице, или шта било, само да остане когод жив — за свједока...

На бријегу, у затрављеном шанцу, сједе поглавице остатака. Шанчевић је добро обучен — нанио га пут поред магацина, па су му се хаљине саме наметнуле. Ја, да сам на његовом мјесто, нелагодно бих се осјећао; он, напротив, сматра да је природно што је обучен боље од других. Има разних капа, а лица под њима изједначила је глад и неспокојство и ноћна путовања. Носеви су се издужили и наоштрили изнад увећаних уста и љутих очњака. Ко нас не познаје, рекао би да смо сви браћа и братучеди — некакав проклети сој који од пркоса живи и не може да се смири. Ружан сој, од дугих костију и преплануле коже, без мишића, без боје у лицу, с подсмјешљивим очима упртим у Баја, који опет прича о опрезности и уздиже је изнад свих других врлина својствених људима.

„Ово је вријеме хајке”, каже, „а зато сваки треба да има око на потиљку.”

„Лијепи смо и без тога”, гунђа Васиљ, „само нам још то недостаје.” „Два човјека”, продужава Бајо, „кад иду заједно — један треба да гледа на десну, а други на лијеву страну.”

„Онај задњи”, каже Магић, „могао би да се извјежба да иде уназад, као рак.”

„Спрдуцај се ти само, а један за другим нам пада, и нико се више не диже. Не насмија се више ни један од оних што су доље.”

Показао је руком према долини испруженој као огромна кривудава гробница између Плава и Тифрана. Пуна је наших мртвих, а ништа се не познаје. Расте трава, пасу овце. Кога нема, без њега се мора. Сад су измислили да наше ни у гробља не примају — неће безбожнички гробови с хришћанским да им се мијешају и да мртви комунисти мртвима доље пренесу какво се чудо и брука овдје међу живима збива. Неке су раскопали и наредили да се изнесу ван гробљанске оградe, на неосвећену земљу, у шумарке и јаруге гдје се копилад чедоморки и цркли коњи затрпавају. И док су се чељад мучила са земљавим лешевима и натрулим сандуцима — њихови родаци, сусједи у завади и некадашњи пријатељи, окупљали су се близу гробља да гледају и пјевају „Партизани, црни врани, црни су вам дошли дани”... Баш су црни, и одавно су дошли; требало би већ да прођу, као што све пролази, али они једнако трају.

Окренух се: од нас што смо овдје — на кога је ред? Коме ће то првом да запјевају?... Па се сјетих пуцњаве у долини и шупљег гласа којим је Нико Сајков рекао „Оно је напад на Рамовиће!”

„Камо Рамовић”, упиташ Баја. „Никог од њих не видим овдје.”

„Нећеш их ни видјети, свршено је с Рамовићима.”

„Зар су изгинули ?”

„Боље би било да су изгинули. Похватани су. Само је Петар измакао — не зна се ни куд је измакао, наши га још нијесу нашли. Тако је кад се не пазе — пустили су да их опколе.”

„Можда њих неће стријељати”, рекох да се бар нечим утјешим.

„Ако их живе оставе, то је да намаме неке друге.”

„Никога неће намамити, други немају такво залеђе.”

У ствари — ни они га нијесу имали: издао их је једини рођак у којег су имали повјерења. Нашао им је склониште, доносио им је храну, обавјештавао их је кад су потјере и којим правцима крећу, а у исто вријеме је ухватио везу с Јузбашом и од њега добио обећање да ће им животе поклонити кад буду похватани. Није то за новац учинио него из убјеђења да само тако може да их спаси од погибије која све нас остале чека. Сад су се тргли и остали Рамовићи да их бране: нуде јамства и готови су да дају откуп као што су чинили у турска времена, позивају се на своје заслуге за четничтво, призивају у помоћ славу дједова и прадједова из сто година бојева. Можда би тако успјели да их одбране, али су с друге стране зарезали Липовљани, пијанице жедне крви: Гиздићи, Брадарићи, Грујаче и Вуколићи — траже главе. Имамо и ми рођаке у шуми, кажу, па зашто да их таманимо ако ви ваше овако извлачите? Ако ови главом не плате, довешћемо код куће наше, па нека их мрко погледа ко смије!

„Дуго су сложни били”, рекох, „вакат је да се почупају.”

„Не би штета било да се почупају”, рече Качак.

„Никаква, јер не зна се који су гори.”

„Зли су, богме, на обје стране, а од злих се никаквом добру не надај. Ако виде да нема другог — попустиће Рамовићи.”

„Није њихов обичај да попуштају.”

„Не, али сад су ослабили: оно што је ваљало, одведено је у логоре.”

„Зар не бисмо могли и ми ту нешто да учинимо?”

„Јок! Одмах би осјетили наше прсте.”

Осјетили би их, то сам заборавио, јер они имају стручне снаге из полиције и из Овре које су навикле да осјете наше прсте и тамо гдје их никад било није. Довољно је да неко од тих измозга да му нешто мирише на нашу работу, па да се сви одрекну од своје работе и да се сложено устреме против. Тако — везане су нам руке. Узалуд нам је што смо се ту окупили с разних страна, из Проклетија и Лелеје горње, од Рогоце, из Рупа. Ништа нам не помаже ни храброст ни памет. Не може се ништа учинити, чак ни покушати да се учини, — из страха да се на нешто горе не окрене. Остаје само да се чека, и да се гризу нокти и прсти од немоћи. А мени је досадило да гледам како се гризу, зато гризем успомене на Рамовиће: сами су криви и за све су криви! Што су се упустили, и што су невјери вјеровали? Што се нијесу бранили и изгинули, да нас овако не муче чекањем!

Бог га сами и мртвог убио, Како мога вјероват Турчину!
ПРОСТО ИСПОД ДРВЕЋА

Стигао је нови гласник да све разјасни. Јуче, док сам мислио на Рамовиће и љутио се што не може да им се помогне, за њих је било све свеједно. Тијела су им лежала у спокоју, док се сунце уздизало, на утабаној ледини поред игралишта гдје су цигански коњи и посљедњу травку ишчупали. У близини је окука ријеке и јак пад. Излазећи из варошке тјескобе, испод касапница, касарне и болнице, Лим ту, уплашен тишином, увијек завија као пас који смрт слути и дозива. Он једини, у име завичаја, опростио се с њима — тиме. Послије су их закопали, не заједно као обичне комунисте, него у три посебна гроба. Каже човјек да су закопани испод дивљаке, подаље од пута, али неки ђаво у мени не да ми да вјерујем да су мртви. Чим почнем да мислим о нечем другом, или да слушам шта други говоре, они оживе, извуку се и приђу до ту иза грмља заљуљаног вјетром.

Оно што је могло да их одбрани — заслуге предака главосјека, слога братства с везама на све стране, стричеви с медаљама и стричевски синови по четничким штабовима — њима је само убрзало крај. Почеле су биле свађе на све стране, ускипио је олош да се освети за све неправде старих Рамовића, пријетио је раздор с обрачунима — страсти би се распалиле да су они остали живи. Зато је Јузбаша хитно пошао у Колашин, послом тобоже, а у ствари да се направи да нема везе с тиме. Одмах затим позвали су Талијане да као виша сила сврше ту ствар. Једна чета војске с карабињерима прешла је преко „границе”, преко моста, и тобоже изненада, силом, као на своју руку, заузела четнички затвор без отпора. Нијесу се освртали на остале затворенике, тражили су само Рамовиће и нашли су их. Извели су то ноћу, мучки, а ујутру их стријељали. Сад се више нико не свађа — свршено је.

„Јесу ли их тајно стријељали”, пита Иван.

„Дању је то било, није тајно. Не би ни могли тајно, јер знало се и чуло се — стално су пјевали.”

„Војници пјевали?”

„Не, војницима баш није било до пјесме, а последије су и плакали. Жути су били и карабињери, жута им лица као восак, па само преда се гледају и иду.”

„А онда — ко је пјевао? Четници?”

„Не него сами Рамовићи. Њих тројица — као да иду на свадбу.”

„То сам и мислио — нијесу нас осрамотили.”

„Мушки су то поднијели, свака им част! И некако гордо, гордо — као да све живо презиру.”

То могу да замислим, и прије су презирали. Управо је изгледало да све гледају испод себе и кад су се старали да то прикрију. Отресити по природи, имали су јаку дозу урођеног поноса и посебног смисла за изглед: ишли су право, носили се лијепо и у говору заносили к свечаним и књишким облицима. Од племства им је то остало и учврстило се у газдинској сигурности — јер они никад нијесу гладовали, ни страховали, ни схватили да је потребно да понекад погну главу и снизе глас. Понекад је то прелазило у охолост која одбија људе и коју им Гиздовљани нијесу лако опраштали. Чини ми се да им ни сад не праштају, а нијесу у праву. Ако је та њихова охолост некад неког одбијала, неке друге је у исто вријеме привлачила. Шарен је народ, има свакакви, већини је лакше да види како изгледаш него шта мислиш и лакше се лијепи за ђиде и делије него за скромне сиротане с њиховим народњаштвом простијим од пасуља.

„Не би ништа од онога”, рече Качак, „ни потукли се нијесу.”

„Глупо је било и што сам се надао томе”, рекох.

„Шта ће човјек — кад се топи, за сламку се хвата.”

„Сад нема ни сламке.”

„Може и то да има своју добру страну.”

„То што сламке нема? Може, само не знам како.”

„Да га нагјера да и даље плива.”

Он мисли да су Рамовићи последиједњи који су се преварили. Послије њих нико неће ни помислити да се ослања на рођаке ни да се преда док прво не испуца све што има у фишеклијама. И ја то мислим, јер кад се ни за славне Рамовиће није нашло спаса, други се немају чему надати. Али, с друге стране — нада да се живот спаси није једино што нагриза и што ломи нашу храброст. Има и других ствари, разних. Неке су у нама. Дођу тренуци кад сами себи изгледамо као проклете луде којима се све живо руга. Некад се не руга, него само пита: чему се ви то надате?... Не знам чему. У граду више никог немамо, све је у логоре и затворе одведено. Сељаштво нас је преварило чим је глад осјетило. Прориједила се омладина, нема више оне наше; ова што сад наилази баш не личи на омладину — на главе је натакла шубаре, на шубаре жандарске кокарде, хода, пјева, злоставља дјевојке и из пушака гађа куће што су некад биле партизанске.

Отписали су нас и другови форумаша одозго, одавно се не јављају. Сви су се некако боље снашли, само ми се потуцамо по планинама без разлога. И онда — глад, вашке, шуге, промрзлице, крпе, кише. Све се то некако завјерило да збија злобне шале с нама. И ми сами: кад маштамо — високо летимо, кад погледамо — ниско пали. Наше су књиге сатрунуле; новина више и немамо, и полако заборављам да смо их некад имали. То што причамо о слободи личи на стара пророчанства којима се и дјеца смију. Пјесме су нам преокренули, пјевају их наопако. Јадни смо, неопрани, просјачимо ту и тамо, а то што испросимо — отровано је понижењем. Од јада се неки завуку у јазбину, као творови се завуку и не излазе док их глад не присили. Ако нам неко некад пружи парче хљеба или чанак коприве, то је само из сажаљења; кад то узмемо, не знамо кога више да жалимо — себе, што смо дошли на те гране, или онога што даје и страхује да се некако не открије то његово добротинство.

Али Бајо неће да мисли о томе. Огорчен је на неке ствари, на нешто што се догодило у Рупама:

„Можеш ли то да вјерујеш?”

„Могу свашта. Све се догађа.”

„Али овако не! Два мјесеца живи с њима у друштву четнички шпијун, иде с њима, спава с њима, а они да га не открију! Могао је да их покоље, али он је хтио да дозна везе... Гдје вам бише очи? Што нијесте питали какав је прије био у тој чети гдје је био?”

„Од те чете само је он остао”, каже Војо, „кога да питамо?”

„Сигурно је он ту чету удесио, требало је то да помислите!”

„Видјели смо да је сиротиња, гољо, гладан, нико и ништа.”

„Тако нам и треба кад примамо никоговину!”

„Нема више да се бира, није народ као прошлог љета. Нема оног више, изгубили смо га.”

Само се Иван не слаже да смо народ изгубили. По његовом испада да је то немогуће, да ми народну подршку никада нећемо изгубити. То је већ нешто чудновато, зато га сви, чак и Бајо, гледају избуљеним очима. Да сам ја извалио нешто слично, изгорио бих од стида, а он се ништа не збуњује. Лагано мрви и рашчешљава: у сваком селу остало је по десетак наших породица које, чак и кад би хтјеле, не могу да пређу на супротну страну. Не дају им да пређу, јер такво је то друштво против којег се боримо, јер у том друштву неко мора

да буде потлачена класа да би они други имали над ким да владају. Свака од тих породица има својту, има кумове, рођаке, пријатеље по одивама — они се још не усуђују да помогну, али их савјест гризе и стид их бије и послије ће покушати да поправе то што сад пропуштају...

Везе вјешто до детаља. Да смо неки странци, скоро бисмо му повјеровали. Многи су, каже, од саме глади, да им дјеца не помру од глади, за оно мало брашна и соли што Талијани дају прешли привремено на ону страну. Кад глад прође — вратиће се они. Неки су већ почели да се враћају: скупљају муницију и људе без пропусница преводе преко мостова. И онда: то је свадљив народ који ни за добро није био сложан, неће ни за зло. Има доста четника што су били загуљени, а сад су разочарани — неки што нијесу добили чинове, други што виде да су заведени. Већину чине ипак они што иду за трубом, они што кажу „Куд сви Турци, ту и голи Хасо“; али кад труба, војска, буде наша, кад се врати нека од наших бригада из Босне, већина ће опет бити наша. Дотле ми треба, као неко сјеме, или као квасац за велике народне наћве, да се сачувамо у склоништима и по пећинама...

„Не помињи пећине“, рече Бајо, „нећемо у њих.“

„Зашто не, кад је киша“, упита Шако. „Има zgodних пећина.“

„Они боље него ми знају које су zgodне. Ловили су куне и лисице у њима, нас би лакше.“

„Па гдје друго?“

„Просто — испод дрвећа. И страже да се постављају, то да буде обавезно!“

„Како ће онда они што су сами?“

„Самци да се саставе по два, по три уједно.“

Иван се сјети Јакше и предложи да му се поништи казна. Сјетише се и неких других и сложише се да их врате у Партију. Тако: да се саставе по два, по три, испод дрвећа, да маштају о срећним градовима и крилатим лађама човјечанства. Ја сам то већ испробао, знам како изгледа. Свену снови, ишчезну дворци, покваре се машине што саме раде, погасе се лампе и сунца кад је човјек гладан, мокар, и кад тријеби вашке по прогорелој кошуљи... Љепше бјеше прошле јесени: шуме црвене, небо црвено, црвеним смо мастилом писали пријетећа писма шпијунима: „нема рупе да се сакријете од народног гњева који расте“. Одједном се преокренуло, па сад нема рупе да ми склонимо главе. Ако се промисли, има право Бајо: најбоље је испод дрвећа.

Бајо, свеједно, није задовољан и остаје у убјеђењу да смо ми нека немогуча врста комуниста какве нема на свијету — склона свим крајностима. Једни су изгубили вољу за живот, спопале их вашке и рђа, равнодушни су, не брију се и не умивају, дријемају и стално им се спава — тако ће, спавајући, изгинути. Други, напротив, показују сувишну живост. Украли су овцу, заклали је, појели је и написали захвалницу газди да га утјеше. Неки су упали у непријатељску кућу и избили домаћина што им није дао да једу; послије су се сами послужили храном, а при том нијесу ни помислили да тако раде само разбојничке банде. На Тари су, опет, убили неког подофицира, петоколонаша како они кажу, да му се освете за оно што је прошло. Тако се поново упада у грешке које су осуђене...

Рељић се накашља: „Ако сам добро разумио — сад ми фашисте не смијемо да кажњавамо за оно што је прошло, него само за оно што одсад учине. Је ли тако? Да чекам док ме убије, па да ја њега?“...

„Разумио си ти добро, него се ачиш — не свиђа ти се.“

„Баш ми се не свиђа! А оне познате што су се истакли?“

„Ни познате, ни непознате — видиш да смо у кризи!“

„Шицо, на примјер, да ми дође пред пушку, а ја да га не убијем?“

„Ни Шица, ни никога, осим кад се браниш. Одлука је одлука, не може да се шара.“

„Онда је баш најбоље да се спава“, рече Шако и затвори очи.

Осјетих да се и мени навлачи сан на очи. Кроз сан осјећам како се Бајо љути и пуцкета зглобовима треба, мора, авантуристи, анархизам да се кажњава... Помаже га Иван Видрић, али он не сикће него тихо и лукаво: потребно је да се притајимо док се ране излијече и док се нове везе створе гдје су старе покидане... Више га и не слушам. Нек причају шта хоће, али ја бих то друкчије. Нећу ништа да говорим, јер — биће како Бајо хоће иако се то мени не свиђа. Ја се не бих притајио, јер онда је тешко не заспати, него напротив, јер зло не зна да је зло док не добије по глави. И не бих бирао, него редом, јер нико не зна које је зло веће — сва су већа. Што да не и Микљу, да не пљачка више, или бар да не пљачка комунисте! Њу бих завео на самотно мјесто, па мокрим конопцем по сапима да види како боли! И Гаља бих — што је кукавица, и Тробрка — да не глаци сиротињу. Има их много, свакоме бих друкчију казну...

Залутао сам у те сањарије, не осјетих да је разговор свршен и да почиње поздрављање на разстанку. Васиљ ме гурну:

„Ајде, Ладо, шта си се забленуо!“

„Куд да идем?“

„Ти, богами, као да си спавао.“

„И мени се чини. Кажу да треба да се притајимо.”

„Треба прво да нађемо мјесто за то.”

„Што не овдје? Радије бих овдје остао.”

„Па остани ако ти је љепша ова ледина од оних наших тамо.”

Није љепша, нема љепоте ни овдје ни тамо, једнако су ми досадили гранама и пропланцима. Али путем доведе, кријући то и од самог себе, очекивао сам неку промјену и надао се преокрету као буђењу из незгодна сна. И ту кад смо стигли, чинило ми се да се још крије нека добра вијест о нечему и да ће тек на крају искрснути као главна ствар. Сад је крај, а ништа није искрснуло. Не би требало да се заваравам, говорио сам то себи уз пут, а свеједно сам се надао. Више нећу. Вратићемо се опет у оно из чега смо дошли, и вртјећемо ае горе-доље дремљиви од глади, дроњави, проклетни у нервозама и ситним свађама између себе гдје човјек може изненада да пређе мјеру и да се осрамоти. Страх од тога, стидећи се да буде оно што је, прерушио се у предосјећање неке велике туге и несреће у коју идем, зато ми се не иде.

Стаза којом смо дошли нема више ништа ново да ми покаже, ни једну од оних долиница што се откривају као тајне и за тренутак завараву очи сликом блиском онима из маштања. Сад је све познато и досадно. Пут ми се понекад причињава као ражањ, крајевима ослоњен на планинске превоје. На тај ражањ су натакнути предјели које смо упознали, само сад обрнутим редом. Брегови су комади зеленог меса с кошчуринама од стијена, лагано се окрећу и већ дуго се пеку на тихој ватри за оброк халапљиве вјечности. У почетку је бар то занимљиво — бити нешто више него црв на том месу, али послвије прелази у грозницу и бунцање које досађује. Лакше би ми било да се ништа не види, да магла падне и никад се не подигне. Испод ње би остало тајно и незнано све то гдје смо се узалуд надали, лутали и со сијали.

Комад пута смо прешли заједно с друштвом из Рупа и с Таре, па дође вријеме да се и с њима опростимо. Весели Зеко Аралија стеже ми руку и протресе је:

„Шта си се покуњио! Главу горе, јер видиш — не може нас снаћи ништа горе.”

„Изгледа да не може, али ако искрсне?”

„Ако искрсне нешто горе, онда гледај да будеш сит!”

„Чини ми се да имаш право.”

„Сигурно, јер боље ти је ситом погинути него од глади умирати.”

Нијесам очекивао такав савјет послвије свега што је одлучено, насмијаш се и одједном ми дође као да је мало сунца прогријало. Па и јесте прогријало, јер он се осмјехује и сви се на расанку осмјехујемо и волимо. Одједном видим да десетак лица која се искрено осмјехују јер се воле, јер не могу да се не воле — вриједи више него мало сунца. То је то наше сунце, људско сунце — оно је она новост и промјена коју сам тако жељно чекао. Јесте криза и јесте гадно, облак сунце ухватио, гору тамо притиснула, али мушка прса још нијесу охладњела и ми ето понекад знамо да сами себи сунце скујемо. Трпјећемо још неко вријеме. Гријешите се и праштаће се — такав је живот; гинуће се — таква је борба; никад се више нећемо срести сви ми што се сад растајемо, али ово мало сунца што смо га један другоме дали нико нам више не може узети.

БАЗА У ПУСТАРИ

Као мора нас притискује та „осјека револуције” и та „криза” о којој се дуго говорило у Лому. Чим негдје застанемо, она навали с бригадама и грижњом, смањује се само кад некуд идемо или нађемо нешто да руке запослимо. Бјежећи од њеног притиска, постали смо скитнице — то сам помислио прије десетак дана, отада ми се стално потврђује. Чим смо се вратили из Лома, почели смо да лутамо тражећи мјесто за базу. Било је доста згодних мјеста, но ми смо им увијек налазили мане — или је вода далеко, или чобани могу да наиђу, или неки путељак пролази у близини. Ако нема никакве мане, то је баш сасвим незгодно — мјештани одоздо знају сва мјеста без мане и тамо ће нас вребати. Тако смо ишли даље и вукли један другог све даље, а притом смо се заваравали да у бескрајним просторима шума и голетија постоји неко савршено мјесто, само за нас одређено, које ћемо првим погледом препознати.

Најзад смо се уморили и сложили се за овдје, за Пустару. Ако то и није најбоље мјесто, али бар је чудновато. Кад се из даљине гледа, Пустара личи на трбух голе жене како га цртају француски сликари или мангупи београдски по клозетским зидовима: све наоколо је стрмо, голо, глатко, сиво, а усред тога троугласт чуперак шуме. Два симетрична поточића оцртавају стране троугла и сретају се испод шуме — састав им је црвена њушка од влажне иловаче. Горе у голети је рупчага од обореног стабла она представља пупак. На изглед је то незнатна шумица у којој гоњена звјерка не би имала смјелости да се заустави; баш зато смо је изабрали, јер они одоздо треба да помисле да ни ми то нећемо смјети. Друкчије изгледа кад се уђе унутра: пространо, цомбасто, с праговима од камења, годинама и можда од постанка негажено, густо од папрати, глоговине и шипурака по јаругама. Има извор, птице и жабе. Пута нема, ни сјекиром начетог дрвета нема.

Васиљ је у селу, из неке рођачке куће, украо мотику и лопату. Три дана смо копкали да проширимо једну непримјетну пукотину испод жила и приземних грана. Двојица би копали, трећи стражарчио. Чекали смо сутон да ископану земљу саспемо у провалију. Послвије смо све трагове рада и кретања посули сувим лишћем да се не виде. Даске за кров смо донијели из трећег катуна, с нечије напуштене колибе, поредали смо их једну до друге а одозго набацали трулине, маховине, опалог грања. Испод тога је згодна јазбина. Могло би унутра још понешто да се поправи, зидови да се загладе или да се под заравни, али ми то не чинимо из страха да се не поквари. Нарочито смо се старали да улаз буде непримјетан. Кад се са стране навуче сплет грана, спојен пузавицама, улаз постаје сасвим невидљив, па га и ми сами тешко налазимо. То је за кишу и да знамо гдје смо. Мислили смо и за преноћиште, али није згодно.

Спавамо и даље под дрвећем — одлука је таква, а осим тога тако ћемо лакше опазити ако нам се неко незван ноћу у шуму увуче. Иван је хтио и стражу да заведемо, али је послјије одустао. Дању нам нико не може прићи да га издалека не опазимо; ноћу ако дође, има да се бори са шипражјем и да поломи ноге по камењу прије него нам приђе. Ископали смо радио-апарат, Васиљ каже да је сасвим исправан; могли бисмо да чујемо шта се чини по свијету и да дознамо колико ће још трајати ова криза, али струје нема. Биле су неке батерије, једино би Лако знао гдје су закопане, али сад нико не зна гдје се Лако закопао. Иван мисли да се склонио негдје око Вучјег потока, или у Какарицку гору, или негдје даље, албанском границом, заједно с Гојаном делегатом. Мора да су нашли мјесто гдје ни ђаволу неће доћи на ум да их тражи.

Првих дана били смо поносни на Пустару, на њене шуме и печурке и јаруге с изворчићима, као да смо све то сами измислили и створили. Неке погодне околности открили смо тек касније. Без опасности може да се ложи и кува при врху шуме у процјепу дубоком као бунар. Пронашли смо трешњу — имаћемо нешто воћа. Ако нас притисну војском одозго и са стране, поток нам је згодан за одступницу. Осјетих потребу да се похвалим пред неким ко није учествовао у тражењу, и прво помислих на Ника Сајкова. Па — ми смо га преварили!... Требало је да га потражимо при повратку из Лома; пошли смо били, али нас је скренула с пута једна четничка патрола. Тако је опет остао сам — да и у нас изгуби вјеру. Послије је Иван задужио Ушћане да га они нађу и доведу. Чекамо их да се јаве уговореним знаком, димом на Суку, али се тај знак не појављује.

„Требало је још одавно”, каже Васиљ.

„Ушћани”, рече Иван и одмахну главом. „Не ваља им ово.”

„А нама зар ваља? Рекли смо му за осам дана.”

„Рекли смо му, то је истина, али Ушћани пребацују један на другог — поп на ђака, ђак на црквењака — зато су вазда спори.”

„Нека су и спори, али има двије недјеље дана од онога.”

„Нема ваљда двије.”

„Срачунај! И два дана више.”

„То нам је некако брзо прошло.”

Послије нам није брзо пролазило. Почели смо да се кошкамо од досаде, а то више није било оно весело кошкање које се брзо мири. Природно је за људе који су под истим кровом да не могу без свађе. Наш кров је широк, читаво небо с облацима и без њих, али то не мијења ствар: укућани смо, а цапање је главна породична разбигра — што више брига, то више љутње и страсти у њему има. Васиљу се ништа не свиђа. Почео је да чита Фауста и одмах му нашао слаба мјеста — нарочито му сметају хорови и излизани сликови превода. Узео је Енглеску граматуку и замрзио Енглезе: лукави су, перфидије, измислили су збрку у писању да им не продру кроз школе људи из радничке класе. Пошто су Енглези одсутни, он кажњава Ивана и мене — не само кад му се супротставимо, него и кад се слажемо с њиме. Ни ми нијесмо мирни као што смо били, неки нестрпијив ђаво сијевне из нас на први додир.

Најзад ми је додијало да мирим и да ме мире, спремио сам се и ноћу пошао да нађем некако Вучји поток и у њему склониште гдје се крије Лако с Гојаном или без њега. Шуме пусте, ливаде празне, тишина по висијама — нема људи, па ни рата нема у тим предјелима закашњелог прољећа. Натрапах најзад на стадо, па на чобанина — узалуд сам му се обрадовао, јер он се прави час глуп, час луд, некад Србин, некад Шиптар, како му кад затреба. Тај, чини ми се, никад није имао посла с људима и законима из долина — презире их и остаје изнад као Тибет, као далај-лама с тољагом и капуљачом. Смрди на непрану вуну и на парење с овцама, а кад га нешто упитам — он штрцне плувачком кроз стругу међу зубима, па врхом тољаге нанишани и погоди у то гдје је штрцнуо без промашаја. Однекуд као да познаје Гојана, али неће да каже ништа — хоће прво да он од мене нешто о њему извуче.

„Је ли то плећати један”, пита, „онако — с великом главом?”

„Јесте, зато га зовемо главоња.”

„Може много да поједе?”

„Може, богами, читаво јагње одједном.”

Климну главом: „Тај је, учитељ је.”

„Није учитељ него механичар.”

„Је ли механичар учитељ учитеља?”

Гледам га — не шали се него сасвим озбиљно пита. Можда никад прије није чуо ријеч механичар и не зна шта би то могло бити. Гојан му се, по обичају, представио као нека важна звјерка, нешто много више од учитеља. Покушах да му смањим цијену тумачећи да је механичар онај што поправља камионе и разне аутомобиле што иду цестом. Постигао сам баш обратно — чобанин избуљи очи и зазвижда од дивљења.

„Тај је, тај! Поручио је да му дотурите брашна и мрса.”

„А гдје је?”

„Доље негдје. Не воли он да се зна гдје је.”

„Како да му дотуримо кад не знамо ни гдје је?”

„Ти довде, а одавде је моја брига.”

„Носим му паре, новац, и имам нешто да му кажем. Гдје је?”

„То ни ђаво не зна. За њега све иде рука руци.”

Стално понавља рука руци да све друго прикрије иза тога. Узалуд му обећавам мрс и брашно, он се опет прави час луд, час глуп, час Шиптар који не разумије, и смјешка се као да ми вјерује и гледа ме закучастим погледом — пази да ме не превариш!... Затим се поглед гаси заједно с осмијехом: неће он да се мијеша у те ствари. Закопчао је кожух. Поклопио се капуљачом — све је затворено и замандаљено. Из њега се више ни клијештима ријеч не би могла извући.

Вратио сам се с надом да ћу у Пустари затећи Ника или какву другу промјену, а нашао сам све по старом, само је Васиљ угануо руку спуштајући се с хроста, с осматрачнице. То га је мало смирило — сад ћути. Јазбина је празна, радио-апарат у њој мртав, више га и не погледујемо. Дјетињарија! Само смо се узалуд мучили. Ону древну кутију украшену прекидачима могли бисмо узајмити вранама да у њој праве гнијездо. Једина је разонода поток — једнолико гргори преко камења. На неким мјестима изгледа као да гусла, затим почиње и да пјева у десетерцу: „Фазли асли оболио љуто, од ка' оно срца јуначкога, на пуну се пушку ослањаше”... Нешто ниже, падајући у провалију, вода почиње да лелече. Никад не могу дуже да останем на том мјесту: сурвавање, чак и кад га само замишљам, изазива ми вртоглавицу.

Најзад се и Иван узмучио.

„Пошао бих до Ушћана”, каже, „да видим шта раде.”

„Ништа не раде”, каже Васиљ. „Пландују као ми.”

„Питај за батерије”, рекох, „нек их из Плава набаве.”

„Како да не”, руга се Васиљ, „у Плаву је велика радио-индустрија.”

„Питаћу, али не вјерујем да се то може набавити.”

Што да не вјерује? Ако нема индустрије, има црне берзе из Скадра, из Италије, бог зна одакле, а она гура робу у трампу и гдје се тражи и гдје се не тражи. Нек буде како буде, волим што је Иван пошао. Ипак је и то нека промјена — један мање. Осим тога има наде да нам послјије неко дође и донесе освјежења из удаљеног свијета који одавде богат изгледа. Кад је мој отац Јоко одлазио у варош, да посјети стрица Таја у затвору, увијек је при повратку имао да исприча нешто ново, што је чуо или у пролазу опазио. При том ми је редовно доносио шећер у коцкама — сасвим бијеле и правилно сјечене коцке од којих сам зидео мале бијеле куле с прозорима. Понекад би Јоко заказнио, чекао сам га на прозору гледајући како сутон мијења долину претварајући је у непознат крај пун неких збрканих успомена.

Нешто од тога чекања и његове опоре сласти с неспокојством има и сад. Оно чини да се један дио времена које долази испуни неким смислом и унапријед се издвоји из хаоса што се зове будућност. Откад смо сами остали, Васиљ и ја се слажемо без ријечи — ваљда зато што знамо да сад нема ко да нас мири. Он рано одлази, прије зоре, да га не опазе док прелази голетијом, у простране старе горе изван мог видика. Ноћу дође, вечера ћутке, послјије спава или гледа звијезде као ја. Нити га ја питам, нити он сам прича гдје је дан провео. Можда тражи руде и закопана блага, или скупља љековито биље. Досад ништа није скупио, у ранцу му је само тријеска луча. Мислим да он тамо има неко згодно мјесто гдје ложи ватру и по цио дан грије пете. Нека га, немам ништа против — само овдје да не ложи.

Трећи дан је донио зеца. Убио га је при повратку у далеким предјелима из којих се ни пуцањ није чуо. Згулили смо зеца и кожу му закопали у мекоту крај обале. Месо је дуго лежало у води да се испере задах дивљине, затим смо га скували у јарузи. Већи дио смо оставили за Ивана и Ника, али они нијесу стигли те ноћи. Пред зору смо довршили и то сами — незгодно би било да нам се поквари један такав добар оброк који враћа снагу. Требало је да закопамо кости, али то би нас заморило; разбацали смо их на све стране. Лисице или гавранови наћи ће их и однијети даље; но, ако их баш и не нађу — ништа се о нашем боравку не може закључити по тим разбацаним костима.

„Ако нас баш и нађуше”, каже Васиљ, „није штета.”

„Како није? То би нас присилило да тражимо друго мјесто.”

„Мени је ово већ досадило. Теби зар није?”

„Није. Зашто? Баш је добро мјесто.”

„Ово добро?... По чему добро? Појма ти немаш каквих има мјеста.”

Пронашао је нека друга мјеста, видјећемо их кад дође потреба. Покушао сам да Фаустом скратим вријеме, а не иде. То је већ старо гвожђе. Сабље саковане у вријеме кад је то писано, већ су одавно поломљене, чак и ланци из тог времена сви до једног су покидани. Ипак има неких стихова који се држе и лијепо је од старог Њемца што је архангеле представио као лакеје. Бог се међу њима шепури

као Бојо Мумло кад се хвали имањем, коњем, ливадама, синовима, уљаником. Криво ми је због ђавола: зашто њега увијек уваљују у трговину и цјенкање? Ја бих то друкчије удесио. Не знам како друкчије, али мој ђаво не би пристао да вара и ситничари. Постарао бих се да буде бар мало поштенији од бога — то мора да је ближе истини него све те поповске приче.

Јуче је први пут наишла вјеверица. Мора да има још која, јер ни оне не живе у самоћи. Гледали смо се неколико тренутака прије него ме поздравила репом и стругнула у таму дрвећа. Нијесам се наљутио на њу — можда је код њих знак почести кад неког поздраве репом. Волио бих да поново наиђе, понудићу јој нешто за јело. Других звјерки нема. Разбјегле су се и змије, не воле мирис дувана. Васил виђа дивокозе. То он за њима одлази, оне просто као да га маме све даље кроз планину. Увијек га опазе прије него он њих и пропењу се изнад провалија да га одозго гледају. Тако: животиње због нечег сматрају да смо ми опасна створења и ништа нам не вјерују. То мора да се за нама вуче неки наш месождерски задах, сличан курјачком — зато је све празно и тихо гдје се ми настанимо. И птице су се одселиле, а оне што су остале — ћуте.

Трипут дневно купам се у потоку, некад и више — то ми донекле скрати вријеме. Шуге је нестало — хвала Рају Боснићу и његовој апотеци!... Има један мравињак у трулој букви, скидам кошуљу и разгрнем је по њему — стално га тако храним вашкама, па су се и оне прориједиле. Поред свега тога остаје још много времена — страшно су дуги и досадни ови празни дани кад је криза и кад нема шта да се ради. Није човјек дрво да стоји стално на истом мјесту и да буљи у небо. Није, није дрво, понављам у себи тражећи неки разлог и неки правац за путовање. Не знам куд бих, не знам ни зашто — само да не будем овдје, ни ту, ни тамо, него да будем свуда помало, у покрету, и да не мислим о стварима какве јесу, о осјеци револуције која нешто предуго траје а већ одавно треба да је прошла. Можда је и прошла, а ми то не знамо?...

ЛЕЛЕЈСКА ГОРА СА ЗМИЈАМА

Синоћ је Иван стигао сам, без Ника. Тихо се пришуњао и спустио се подаље, поред жбуна, да нас не пробуди. По томе смо погодили да није донио никакву повољну новост — да има нешто добро, не би га остављао за сјутра. Накашљах се да му покажем да сам будан, а он ништа, ћути, прави се да већ спава. Онда и Васил навали: кад добра нема, нека каже то што има, нека све што има одмах истресе, да не стрепимо до сјутра. Иван се брани: није ништа, нема ништа да истресе, само му је остало криво на Ушћане. Лијеност их је обузела, просто су јој се предали и не помишљају да се тргну. Издијелили су се по два, по три, прирасли за склоништа гдје спавају и гладују, почели су да базде на себичност, на ону плитку, и изгубили наду. Просто су се увалили у зимски сан прије времена, желе само да преспавају што је могуће више тих незгода што нас чекају.

Ника Сајкова нијесу нашли. Нијесу га, у ствари, ни тражили — стигли су само до Лима, па им се учинило да је вода хладна и дубока. Свака препрека, тако, изгледа непрелазна кад су људи склони да се пред њом повуку. Рогљају се између себе, у томе троше оно мало снаге што је имају. Не подносе један другог, не виде откуд им зло долази, чини им се да им једном од другог долази, зато су се издијелили. Остали су само рођаци заједно; не ни рођаци, него браћа и братучеди — да „свој свога брани”, да га брани од послова и задатака више него од непријатеља. То је у ствари опортунизам, али прерушен у старе дроњке и навикао да се штити заслугама из прошлости. Више им није важно да сврше посао, него да један другом посвједоче да је Лим био мутан. По томе су опасне те мале групе — усмрде се као баре, и људи се у њима усмрде кад на истом мјесту дуже остану...

„Није то ништа”, рече Васил. „Мислио сам да је нешто горе.”

„Нема куд горе, оставили смо самог човјека.”

„Сјутра ћемо ја и Ладо поћи за њега.”

„И ја ћу, сви идемо.”

„Боље би било да се ти одмориш. Зар ти није доста путовања?”

„Јесте, доста ми је, и баш сам се уморио, али ћу свеједно поћи с вама. Хоћу да се казним, јер ја сам крив.”

„Крив јеси, то сам ти онда казао.”

„Казао си ми кад је било касно, и то ти баш није велика заслуга.”

„Сви смо криви, а сад да спавамо.”

У ствари је моја кривица, јер оно онда личило је на гласање у којем је мој глас могао да одлучи. Хтио сам да кажем а не знам зашто нијесам. Кајем се, но то не мијења ствар, зато нећу ни да се кајем. Заспах, а Васил ме одмах пробуди — ноћ је кратка, зора близу, нема спавања. Прије свитања се извукосмо из голети у шумовите косе. Уходали смо се и пријатно је: ноге носе а глава не мисли. Вријеме није тешко од чекања и од муке што знаш да узалуд чекаш. Оне промјене и новости, дарови што им се стално надам — идем сад сам да их узем. Треба за дана да стигнемо у катун Јаблан, видјећемо опет Вељка Плећовића — можда ћемо од њега чути неку добру вијест. Она Вељкова рођака, Мага — можда ми је суђено да је још једном видим код чесме, или на путу, или бар издалека. Немам ништа од тога, а свеједно — нећу да ме она сасвим заборави, јер заборав је пола смрти.

На потоку сам захватио лончић воде, Васил је дотле наложио ватру близу старог храста. Приставили смо качамак да се кува, па гледамо на три стране да нам се неко неопажен не приближи. Гледамо и сањаримо. Сунце грије и на вјетру се љуља торба с брашном објешена о грану. Зашушкета нешто и уплаши нас: један грдан стари пух, примамљен мирисом брашна, гребе уз стабло, па граном према торби. Зграбили смо угарке и пошли у напад на њега удружени срџбом — да наједном плати што је пух, и што нас је уплашио, и што врда да побјегне. Понекад га стигне који ударац, али он је издржљив пух, камењарски — цичи, дува, покушава да се освети. Најзад паде мртав, крвав, са згрченим канцицама.

„Овако ће једном четници тебе”, каже Васил и гледа ме.

„Хоће, ако ухвате”, и наљугих се: „Ни тебе неће помиловати.”

„Ја и не тражим да ме помилују.”

„А ја зар тражим? Кад си чуо или видио да ја то тражим?”

„Нијесам чуо, нијесам ни казао.”

„Казао си да има разлике, а сад кажи која је разлика!”

„Бубнуо сам тако, дошло ми је.”

„Бубнеш ти често, а ја нијесам дужан да то трпим, и нећу!”

„Нека тога, нијесте дјеца”, виче Иван.

Нијесмо дјеца, него — ђаво би знао шта смо. Понекад смо гори него шкорпије. Срећом, то траје само тренутак. Не знам шта ће бити ако такви тренуци учестају — страх ме од њих. Тако смо заборавили да осолимо јело. Нема га много, прогутали смо га свеједно. Падином, између чобана што се дозивају, спустили смо се у долину и прешли цесту. У врбљаку смо скинули обућу и чакшире да газимо. Лим не допире ни до појаса и није богзна каква препрека; могли су и Ушћани да га пређу, али њима се није хтјело. Пењемо се уз обалу и гледамо брда с којих смо се спустили. Преко чистине прелазимо спорим ходом: с оне стране нас гледају неки с оружјем и вјерују да смо од њихових. Вјерују и не вјерују, зато нас тако дуго посматрају. Шума је изнад нас, не би нам било тешко да се склонимо, али би се одмах видјело ко смо. Да их преваримо, идемо полако путем, стално путем, и застајемо да гледамо.

Виде се засеоци на заравнима и коњи по пропланцима. Бијела жита још нијесу зрела. Љето је, као намјерно, закаснило — да продужи гладну годину. Овдје често љета закасне, а зиме вазда прерано дођу. У присојама, гдје је сунце припекло плитку земљу, издвајају се окрајци њивица пожњевени прије времена. Зрневље, с муком извучено из зелена класја, суши се испред кућа на простртим поњавама. Увијек неко стражарчи крај тих простирки — да их чува од птица и кокошака. Обично је то жена која узгред преде, или старац што блене на сунцу, понекад дијете које се рано забринуло. Послије ће то „јад-жито” да прже у пржулинима за кафу, или на тигањима, и вјероватно га неће мљети — покварио би се млин од њега.

Подне је прошло. Сједимо већ дуго, а стално смо уморни. Испод нас је мала раван и колиба на ливатку. Један рој мува тумара испред врата колибе — по томе се види да унутра има живих.

„Да ми је чашу млијека”, рече Иван изненада.

„Може се добити”, рекох, „продаће нам ако цабе не дају.”

„Дали би можда, али није угодно. Не ваља, опасно је да се појављујемо.”

„Зашто опасно? Платимо колико треба, и — до виђења. Неће знати ни ко смо, ни куд идемо.”

„Сад је боље да не знају ни да постојимо.”

„Како хоћеш”, и слегнух раменима. „Ја и нијесам тако гладан.”

Слагао сам то да се направим важан, а у ствари сам гладан као велика риба кад се спрема да зараби мамац са удице. Василић ћути. Окренух се — он више и није ту. Пошао је да тражи дивокозе, подсмјехнух му се у мислима. Довече ћемо код Вељка Плећовића, наћи ће нам он нешто за јело. Али, ако га не нађемо — куваћемо сами качамак и добро ћемо га осолити. Треба да и се стави више соли кад се нема другог смока. Могли смо да наберемо лука, прије, док смо путем пролазили, а увијек има неког страха који не да да се сјетимо на вријеме. Лук сад главичи и сочан је, сасвим лијепо пали по непцима кад га узмеш по мало у сваком залогашу. Понекад зависи и од тога ко спрема јело. Она Мага из катуна Јаблан, Вељкова рођака, кад би она мени једном макар чемерику скувала — јео бих је као да је медом преливена...

Врати се Василић: нема лова, али је набрао прегршт неких љубичастих малина или боровница. Нијесу ни боровнице, крупније су и личе на псеће грождје од којег смо некад правили мастило. Пружио ми је шаку тог грождја — може да се једе, каже, он је већ пробао; може и да се набере, има га доста. Сплештих језиком двије бобице — сладуњаве су и пуне као крв густог сока. Смита ми само њихов мирис што подсећа на неке инсекте кад се згњече, на оне што се мотају око зове и конопље. Ставих још два зрнца — већ је боље. Опна им је горчикава, боље је кад се избаци. Чудим се што их сељаци не оберу кад су обрали све што је могло да се једе. Василић пружи Ивану да проба, он се трже као да му је жив жар пао на длан. Загледа се у бобице, згњечи једну и помириша је.

„Знаш ли ти шта је ово?”

„Не знам”, рече Василић. „Слатко је. Што не пробаш?”

Иван баци зрнца, смркнут, и окрену се к мени. Баш сам се био спремио да прогутам оно што ми је остало, кад он викну:

„Баци то! Нашао је лудачу, отров. Ни стока неће да је једе, ни кад је најгладнија неће, а они нашли чега ће се најести!”

„Појео сам бар пола кила”, рече Василић, „а шта ми је било?”

„Кад си појео пола кила?“

„Сад. И више је било.“

„Видјећеш док почне! Чувај, Ладо, тога лудака, и стави му каиш у гркљан да поврати! Добро би било да поврати. И води га горе, дубље у шуму, док још може да иде. Одох ја доље да тражим млијека.“

Требало је да ја идем за млијеко, али он је већ пошао низбрдицом према колиби. Васиљ гледа за њим и осмјехује се. Осјетио је неки бол или покрет унутра — осмијех му се заледи прије него је ишчезао, оста наказни скелет тог осмијеха на блиједом лицу искривљеном од страха. Схватио је све, пожури испред мене према шуми. У ходу откопча каиш и заборави шта ће с њиме. Поведох га још неколико корака, он се одједном скљока. Гурнуо сам му каиш у ждријело, стаде неко вријеме ослоњен на руке и кољена. Грчеви га спадоше, поче да се извија и окреће око неке искривљене осовине у тијелу. Ставио сам му руку на чело, оно се осу знојем и постаде сасвим клизаво. Стење, дахће, окреће се, по лицу су му избиле пјеге — скоро га више не познајем. Некакав урлик расте у њему и бори се да изађе — он га једва свладава.

Најзад избаци црвену пласу и посрну главом у њу. Обрисао сам му лице, али то више није његово лице. Очи су му црвене и избуљене, по чворноватим образима избили мјехури зноја и суза. Није то Васиљ, помислих, никад Васиљ није био тако ружан као овај...

„Сад ће ти бити лакше”, рекох, „изашао је отров.“

„Није”, простиња, „не може ни да изађе.“

Гурнух му поново каиш у грло: „Не бој се”, кажем.

„Лако је теби”, рече са завишћу.

„Шта ми је лако? Баш ми није лако! Било би ми лакше кад бих знао шта да радим, али ја не знам.“

„Нико не зна, нико!... То је од вјештице! Сањао сам је.“

„Шта причаш то?“

„Ни ја нијесам вјеровао, али сад видим: од ње је то”, говори као кроз сан, застајући изненада, настављајући кад изгледа да је завршио. „Пробудили смо је пуцњавама, а без пуцњаве се није могло. Друкчије се не би могло, јер то вазда тако иде једно с другим. Не би и ни ваљало без пуцњаве — нијесмо ми лупежи, него комунисти — за народну правду“...

„Пусти сад то”, кажем му, „нагни се и ћути! Треба сав тај отров да избациш.“

Дошао је к себи, смирио се, гура и сам каиш у грло, избацује каткад помало црвене пјене и гледа је. Пошао је да устане, па се предомисли — оста клечећи на кољенима и измијењеним гласом рече:

„Дању се зове реакција, и има сто имена, а ноћу је вјештица — дави у сну. Прогласила нас је за ђаволе и лијепо нас истјерала у Лелејску гору. Знала је формулу за то и рекла је: тамјаном те кадим, водом те мијем, сјекиром сијечем, ватром те горим, ту ти мјесто није! Усту, беч! Беч је ђаво! Иди ђаволе у Лелејску гору, изгуби се преко Неврат-брда, гдје звоно не звони, гдје коло не игра, гдје коњи не ржу, гдје пјетлови не пјевају, гдје се не оре, гдје се не копа, гдје дјевојке косе не чешљају. Нити кога да видиш, нити кога да чујеш, ником пут да не сметеш! Таква им је формула, тако су нас ватром из пушака и тамјаном из кандила, и бомбама и ножевима, јер ту нема шале, па смо сад у Лелејској гори, гдје се само ђаволи легу. Ђаволи и змије. Ево и сад, пун ми је стомак змија — гмижу унутра...“

„Шта ти прича он то”, упита Иван.

„Не зна ни он, чини ми се.“

„Попиј мало млијека”, рече му Иван.

Васиљ се искоси према њему и одсијече: „Не!“

„Зашто нећеш? То је једини лијек.“

„Пиј га сам!“

„Попиј ти, Ладо” рече Иван. „Видиш да ми он не вјерује.“

„Нећу ни да ти вјерујем”, рече Васиљ. „То си ти смућкао да ме отрујеш. Носи га твојим ђаволима да поцркају.“

Отпио сам неколико гутљаја и облизнуо се да му пробудим вољу. Пружих му лончић — он га одгурну и просу неколико капи. Иван му се дотле прикрао иза леђа, ухвати му руку и изви је. Савладах му лијеву руку, он поче да се бацака ногама и пушта продорне крике ни људске, ни животињске. Каишем смо му везали лактове да не може да се брани; ноге смо му спутали око младог храстића — он га заљуља трзајима. Руке нам је изгризао док смо му отворили вилице. Иван му држи главу, ја му лијевом руком притискујем браду према грудима — танак млаз млијека цури му у уста и прска му усне које се брзо суше.

Тако — више не може да виче, само се загрцује и кашље. Пуштамо га да предахне, он те предахе покушава да искористи и да се отме. Тек кад види да не може, почиње да бунца, опет и опет о Лелејској гори: крива гора, накриво насађена, за кривце створена, и прави се у њој искриве... Искидани одломци бунцања, сами по себи бесмислени, повезују се међусобно на чудан начин и добијају неки скривен смисао. Некад ми се чини да сам тај смисао знао, некад да сам те ријечи у некој складнијој вези чуо — оне ме доводе близу прага иза којег почиње нешто из давнине, одбачено па заборављено. Не знам је ли то било у сну, или у раном дјетињству, или прије њега, тек ја сам стално у себи носио нејасан појам о тој Гори, о Лелејској, што је лијепа и проклета, што је пушта и самотна, за змајеве и ђаволе, а не за људе одређена.

ГРОБ КРАЈ ЧЕСМЕ

Лишће је непомично, птице су се притајиле, и воде, и све. Усамљени у понору тишине наши гласови се неприродно пропињу, сустижу се и сударају као голи лудаци остављени сами себи. Згледасмо се: можда нас неко прислушкује, и заћутасмо. Ово дрвеће није пријатељ; штити нас привидно од погледа а при том вреба да нас изда и заклања од наших очију оно што нам се у потаји спрема. Имали смо и прије, међу људима, неке такве што се праве да су с нама, што слушају и достављају све што чују. Све је онда било подмукло и утишано: јесен, зима, оскудица, бој пред Москвом и на Пљевљима. У ваздуху се осјећало: оштре ножеве да нам деру коже. Понекад смо их хватали док оштре, а они су се заклињали очима, и дјецом својом и образима, да не оштре ножеве за наше коже него тек онако — да буду оштри кад затреба. Ми смо им и тада вјеровали јер смо хтјели да им вјерујемо.

Увукли су нам се и у чете, негдје су се и у штабове ушуњали, да нам убијају команданте и комесаре иза леђа. Посмицали смо неке ситне штеточине ту и тамо, а то је било као да сламом гасиш ватру. Млади смо били, сањари с капама од вучје коже, срџба нас је завела да се као змајеви маглом страве замотамо. Да заплашимо подмуклог противника, објављивали смо у новинама имена смакнутих никоговића и „наставиће се” из броја у број. Мени се то допадало у почетку, допадало ми се и до краја: јуначки, без скривања, отворена борба и чист рачун!... Али послјије ми се смучило. Умакле су нам крупне звјерке и сакриле се у честаре зиданих кућа и улица под заштитом митраљеза. Сад ми је јасно у чему је грешка — хтјели смо с мало много да постигнемо. Да смо више смицали а мање објављивали — друкчије би било. Овако — ствар се преокренула: већ пола године они нас смичу, то се наставља и наставља, а све мучки. Они, видиш, не болују од поштења и нијесу луди да, као ми, објављују.

„Кога си нашао у колиби”, пита м Ивана.

„Никог — празна.”

„Имао си среће бар ту.”

„И зачудио сам се томе.”

„Ваљда им нијеси оставио паре за мљеко.”

„Не, јер одмах би се сјетили да смо то ми.”

„Боље је што нијеси, поштење нас скупо кошта.”

„Јесте, луксуз је, понекад се не исплати.”

„Не понекад, него никад.”

Васиљ ћутке бацају главу у сјенку. Истутњала је из њега црвенкаста чорбуљина с дробљењем, сад је блијед и измучен. Обућу ми је испрскао и по чакширама су ми остали смрдљиви трагови које треба да оперем. Сад не могу, уморан сам, страшно смо се измучили док смо га као дављеника окретали и истресали да поврати. Одвезали смо му најзад руке, он опипа нажуљена мјеста и прекорно нас погледа. Није он био толико луд, само га нијесмо разумјели. Хтио је да нам каже нешто, али сад је заборавио шта. Није велика штета што је заборавио, неке значајне мисли и открића с ових страна се не очекују. Понекад га поново ухвати грч, преврће очима и стреса главом, па се опет смирује и нерадо нас препознаје: негдје нас је сретао, нечим смо га намучили нејасно му је све, од умора спушта капке. Грчеви су краћи, ријетки, — вратио се с Неврат-брда.

„Како су ти змије”, пита га Иван. „Мирују ли?”

„Мирују”, промрмља.

„Добро си нас намучио.”

„И ви мене.”

„Можеш ли устати да кренемо? Дуго смо овдје, треба да се иде.”

„Пробаћу”, рече.

„Ово мјесто није угодно, близу пута”...

„Сад је свако мјесто близу пута.”

Пошли смо страном, али њему се причињава да му је десна нога краћа — стално се наводи на ту страну и губи равнотежу. Узалуд му објашњавамо да није краћа, и сам види, никако не стиже да правилно корача. Најтежа му је глава, каже — боли га и пада, мора руком да је придржава. Унутра су му се покидали неки кликери, нешто као куглични лежаји, играју му под потиљком. Понекад застане и

уздахне и ногом снажно удари земљу као да би хтио да се одбије од ње и полети. Узбрдицом пође брже и сјети се: то је оно што му недостаје од почетка. Шума се риједи у висини, већ јој назиремо крај и го вис над њом, али он свеједно граби горе — чини му се да само висински ваздух и вјетар може да га излијечи. Задржасмо га на голетији — нема се куд даље, ако нећемо да нас опазе страже. Дадох му грумен смоле да мирише — кад се нема другог може и то да помогне.

„Баш је овај Нико баксуз”, рече Иван.

„Мислиш ли да га и сад оставимо?”

„Не, него бирај: или ћеш сам за њега ићи, или да се с Васиљем вратиш у Пустару.”

„Сам ћу ићи, доста ми је Пустаре.”

„Боље би било да ја идем.”

„Зашто боље?”

„Завешће те зла памет у катун, а тамо чекају.”

„Не брине за то, све ћу около наоколо.”

Обећао сам му тако само да га скинем с врата; иначе, баш не волим да заобилазим, чак мислим да то ничему не служи и да је више опасности што се дуже околиша. Једва сам се стрпио до окуке, док му се изгубим с очију, а онда нађох пријеки пут. Сам идем и сам за себе одговарам, а зато могу да идем куд ја хоћу. Непријатељ је биће које мисли, чека ме тамо гдје се претпоставља да га нема — једина је могућност да га преварим ако пођем тамо гдје он претпоставља да немам смјелости да пођем. Тако, све у супротностима, у збрци кроз коју срећа помаже или издаје човјека који се у њу поузда. Шчепало ме некакво лудо весеље од тога што могу да кушам срећу а да ме то скоро ништа не кошта — може само живота да ме кошта, али живот није моја ствар. И онда је то весеље од самоће, од слободе — могу да пустим корак по вољи и да прескачем јаруге по вољи, а нема нико да ми замјери.

Један поток оста жуборећи иза мене. Један зец стругну преко пропланка увјерен да ја то за њим трчим. Ако издрже ноге, помислих, стићи ћу још за дана у катун Јаблан, у Вељкову републику. Згодно би било да код чесме сачекам сутон кад Мага дође да захвати воде за конак. Више бих волио да то буде сутон, него дању — да не гледа колико закрпа имам на чакширама. Познаће ме одмах по гласу, по бради, и сјетиће се и рећи ће да није знала ко сам... Она помама што ме хватала кад задуго не видим Видру, појави се однекуд опет. Мислио сам да више никад неће, и да ме не може везати за неко друго биће, а ето како је човјек и сам себи вјероломан!.. Сјећање ме и ожалости и прекори. Тјешим се и оправдавам само тиме што та љубав, ако би се стварно догодило да постане љубав, није дошла из мене, из срца што се каже, него из пуне жеље очију.

Остало је у мени неко биће дјетињасто — бандоглаво је, и разуму непокорно, и много ми је јада задао, али оно је најмојије и тиме ме присиљава да му угађам. Живи претежно од очију и за очи и хоће да има неку свјетлост, макар привремену и варљиву, оно што дјеца зову „сјајка”, пред собом. Случајно ју је нашло у тој дјевојци (а гдје би друго него у дјевојци?) и не тражи ништа од ње, ни од мене, ни од свијета, него само да је види с времена на вријеме. То није много и ником неће шкодити. Други добијају читаву дјевојку, с косом, с тајном, па им нико ништа не замјери. Богами има таквих, можда их и сад има, што им стварна дјевојка падне шака — могу да иду с њоме путем и да скрену на странпутицу, да је воде у жбуње, да јој љубе уста и све, а то су обични ћућузи и мекиши и причала што се хвале и што дјевојке тако „начете” оставе због мираза или због веза — ала ћемо их истријебити кад једном дође оно наше!...

Сунце је почело некако пребрзо да се спушта. Утркујем се с њиме и још не губим наду... Док брдима идем, чини ми се да ћу стићи; кад се увалим у долину, уплашим се да се из ње нећу извући. Испружиле су се неке висоравни које су ми прије мање изгледале, између њих су дуги процодили на које сам био заборавио. У сутон сам се још помало надао, надао сам се да ће смркавање дуже потрајати, али шума се као из ината разгранала и проширила да ме што дуже задржи. Ноћ ухвати и згусну се — не види се гдје је чесма, само се чује како пљушти и руга му се што сам закаснио. У катуну свијетле ватре и ћафкају пси. Сједох да се бар одморим кад је све друго изгубљено. Гледао сам звијезде неко вријеме, а онда ме поново ухвати журба: зашто да је одмах не видим, што баш мени да буде све ускраћено?...

Пришао сам до велике колибе, вирим: једна друга жена, сама, струже карлице и исплакује их топлим водом. Оне дјевојке нема. Можда сам је измислио. Пођох до шуме, па застадох: не могу даље него као да сам везан неким еластичним конопцем који ме уназад вуче. Кренем три корака, па се вратим још четири уназад. Опет сам стигао до колибе, кроз лавез и бубњање у ушима, и закуцах.

„Добро вече”, рекох стегнута срца. „Била је овдје једна дјевојка — твоја сестра, чини ми се.”

„Јесте, Мага”, и жена набра вјеће. „Па шта хоћеш?”

„Тако је, Мага. Треба нешто да је питам.”

„Како да је питаш кад је у затвору?”

„Она у затвору? А зашто?”

„Зашто ни ђаво не може знати шта ви чините од народа. Затварате, смичете, пљачкате — шта сте ви то наумили?”

Гледа ме у браду и жели, чини ми се, да ми пљуне у њу. Шта ћу сад? Не нуди ме да сједнем, а баш су ми се ноге подсејкле. Држи нож у руци — стјераће ме као вашљиву лопужу прије него јој кажем ко сам. Стојим сувишан и неспретан, помичем се према вратима и већ

сам спреман да клиснем као фукара која је без дозволе прескочила туђ праг. Ова жена је њена сестра; ако је и Мага овако одлучна — није чудо што су је затворили. Ова је старија, а сасвим јој је слична — да није црне мараме на глави, тешко би их било распознати. Колиба ми је постала тијесна, ваздух загушљив од мириса млијека, жене, хијеба — све ствари којих сам лишен. Одавно нијесам био под неким кровом гдје тако дими и мирише, зато сам збуњен.

„Треба ми Мага”, понових, „хтио сам нешто важно да је питам.”

„Нема је, ето, видиш да није овдје!”

„Ја сам и прије долазио овдје”...

„Мнозина су долазили, свакојаки.”

„Не овдје, него код чесме, и преко Маге сам ухватио везу с Вељком Плећовићем.”

„Па?”

„Па бих хтио опет Вељка да нађем. Сам, овако, нећу моћи да га нађем, а потребно је да га нађем, јер ја сам исто партизан, Тајовић из Међе, Ладо. Можда си чула за Лада. А браду носим само онако, да их преварим.”

Истресао сам тако, првом приликом, све о себи. Сад сам као го. Само брада је остала — обријаћу је чим дођем до бритве, да скратим објашњење. Најгоре је глас којим сам то казао: гладан, мек и неубједљив, с плашљивим призвуком унутра. Природно је да се таквом гласу и признању не може вјеровати. То је проклетство природе да гладан човјек увијек мора говорити гласом који лажљив изгледа. Жена се мијења у лицу и чудно ме гледа. Можда се чуди што се не стидим, јер то је већ испробано: одавно се четници шуњају, прерушују и представљају се нашим именима, многе су нам и јатаке тако открили и упропастили. Очи су јој се замаглиле, задимиле, очекујем кад ће отуда пламен да сине. Уста јој се искривише као да ће да врисне, а онда чух:

„Вељко ти је, јадан брате, погинуо! Зар не знате?”

То ми зајаука у ушима и удари ме као маљ по глави.

„Не може бити”, викнух на њу и кроз зубе: „Кад погинуо?”

„Вељка су закопали прије недјељу дана.”

„Овдје негдје?”

„Ено му га гроб крај чесме.”

Стресох главом да ублажим бол и промрљах: „Тако?”

„Тако, ето, не тражи га више. И немој ником да вјерујеш, ни родбини, ни пријатељу, издаће то, сад је издајство у моду ушло.”

Спустих се на столицу, ноге не могу да ме држе. Хтио си да чујеш нешто ново, кажем себи и питам се: је ли ти доста новости?... Прије недјељу дана је то било, а ја сам баш тада осјетио онај немир у Пустари и потребу да овдје дођем. Да сам ту био, можда би то друкчије било. Вељко је тада сам сједио код поточића, и сунчао се, и читао неку књигу, а одозго је наишао човјек и видио га како сједи код поточића на ивици шуме. Видио га је и није му казао ништа, само је скренуо да га Вељко не опазе и пријеким путем пошао да доведе војску. Знао је тачно гдје је војска, мора да је и прије био у дослуху због пара, има тај пара а никад му није доста то што има. Није било никог да Вељку каже да се склони: Магу су већ били ухапсили, и неке друге на које се ослањао; он сам их је опазео кад је већ за све касно било. Није имао времена ни да устане, само је пушку подигао кад су га плотуном приковали.

„Зна ли се ко га је то издао”, упитах.

„Зна се, а што је боље?”

„Боље је — да се не сумња на друге и да не страда ко није крив.”

„Мислиш ли да ће он stradати?”

„Него шта? Све се плаћа.”

„А они кажу да се ви сад не светите.”

„Како ко, има нас свакојаких.”

„Узалуд је то. Не плаћа се сиједом главом онаква младост.”

„Значи: то је неки сиједи лупеж... Дај ми чашу воде!”

Пружила ми је чашу млијека умјесто воде. Густо је млијеко, неће низ грло да ми прође. Вратих јој га, узех воду — она боље хлади и смирује. Попио сам и другу чашу, све ми се у глави разбистрило и смирило. Сјетих се оних наших новина „наставиће се” и помислих

без узбуђења — наставља се. Не знам ко је сад на реду: Нико, или ја, или Јакша, ако већ није настрадао. Прво самци страдају, па ће тек касније они у групама. Увијек нас има мање него што мислимо. Живот се збио као књига при крају — унутра је све написано, нема никаквих наставака, и све су судбине ријешене, али то се не зна док се не дочита. Учини ми се да негдје постоји таква књига, а њој су имена и прошлих и будућих; човјек у њој чита докле му је одређено, послјије долазе и читају и одлазе неки други. Дође ми тијесно у тој књизи, у тој кожи под кровом гдје сјенке црно коло воде — без збогом изађох у помрчину пуну шума и пећина.

ПИЈАН ОД КРВИ

Три дана су се ројили и растурали тражећи Мирка Кадушину по горама. Гледао сам како издуже вратове да га зову, па им се учини да се одазвао, па навале у непроход и шкрипове гдје мисле да се заглавио. Чинило ми се да се то онај пакосни ђаво поиграва с њима и са мном: поведе их према Губавчу, да ме завара и успава, затим их врати с друге стране право к мени. Долазило ми је да изађем из заклона и да им кажем гдје ће га наћи. Боље је што сам се притрпιο — јуче су га најзад нашли. Смирило се све наоколо и мислим да сам оздравио. Мислим по томе што сам гладан — појео бих старе ципеле и криву ногу ђаволову кад бих је некако дочепао. Тражио бих нешто за јело, али немам снаге да кренем — ноге су ми попустиле и очи ме често преваре. Не остаје ми ништа друго него да чекам док ђаво наиђе као што је навикао. Мислим да је и синоћ долазио да ме гњави: „Пропао си, изгубљен си, нико више за тебе не мари. Што да мари, шта си сад ти? Ни борац, ни хајдук, ни жртва, ништа. Скружи се као гладна змија па полагамо цркни!“...

Скружио сам се, кољена и браду саставио — тако је мање непријатно. Видим, и од змије може штошта да се научи. Неке змије, чуо сам негдје, уједу саме себе за реп и подмладе се својим отровом да дуже живе. Требало би и ја тако — не да се подмладим, није ми до тога, него да се нечим забавим у доколици и да се бар својим отровом потхраним кад већ немам чиме другим. Отрова у мени има за читаво племе змија, само не знам како да га искористим. Нокте сам изгризао, прсте начео — не помаже. Пређох затим на кољена. Што да их штедим кад су, ружна и мршава, опет кроз закрпе прогледала? Зуби су ми се изоштрили, допиру до кости и шкргућу: Што изабра да будеш комуниста, кад си знао да је то тешко и проклето? Сам си ту срећу изабрао, нико ти је није наметнуо — сад трпи и ћути!... Што се нијеси извадио да пођеш на Пљевља, па у Прву пролетерску, па с људима, да погинеш као човјек, а не овако?... Сад ћути, ћути, само ћути!... Закаснио си да погинеш, доживио си да те надјачају — чему се сад бољем надаш?...

Гризем, а не боли — обамрло је. Само горки сок изнутра пече по изгриженом као јод. Најзад ми се и то досади. Више бих волио парче меса с ражња, оно што опече длан и непца, него три дана овог бљугавог самогледања. Маштам о једном таквом парчету и чудим се: како сам то био луд да правду и слободу и не знам шта ставим изнад њега? Одједном се сјетих вола. Негдје ми је неко рекао — и то, чини ми се, није давно било — да постоји један такав во који се одметнуо из четничке пљачке и за свој рачун луга сам по планини. Уци ће га или људи — нико сам не остаје у овој планини. Кад би се нашао неки поштен ђаво, каквог нема, да тог вола овамо к мени наведе — душу бих дао за такав оброк. Што да не душу, чему да је чувам?... Душа је само чуло за друге, брига за друге и плач и лелек што су нејаки, што су без памети, што их је страх, што су гладни и несрећни на сто начина. Шта ће мени та брига за друге сад кад су ми други окренули леђа?...

Сумњам да ни ђаво, кад би покушао, не би успио да наведе тога вола овамо к мени — во је тврдоглава животиња, више воли да пасе траву по ливадама него да тумара кроз празне шуме. Како би било да га сам потражим? Нема много наде. Ако је стварно постојао неки такав во — звјерке и четници га не би пустили да тако дуго живи. Али, ако су га курјаци савладали, онда ћу наћи неки остатак да бацим на жар. Неће ми сметати што је месо начето туђим зубима — опраћу га. Може, богме, и непрано — ватра све чисти. Чак и да не чисти, не би страшно било — зуби моји и зуби курјачки браћа су, једно су, покреће их иста ватрена жеља изнутра... Та мисао, упорна као мува, управо као рој мува који се однекуд стално обнавља, најзад ме подиже на ноге. Изуједане оне као да су се стварно подмладиле. Гледам их: то су ми чељад, а пустио сам да помру од глади. Биле су ми добра чељад, брза кад затреба, и вјерно су ми служила. Ако нађем вола, или бар пола, скинућу два парчета коже да их обујем како треба.

Попео сам се на брдо, гледам — ничег нема. Лудо је било и помислити да нечег има — потјере би га опазиле, или летеће жандармерије, или они што су тражили Мирка. Нема и нема, продоли су празни док око допире. Само се зелене полегли таласи и вјетром уваљани вртлози траве по нагнојеним ливадама око катуна. Овдје још немају дозволе за косидбу, а то је због мене. Док ме не смакну, казали су им, нема ништа од косидбе — тако постижу да ме мрзе, и да комунизам због мене мрзе, и они који то не би хтјели. Најзад ће ме и Таслач омрзнути, ако већ досад није, и покајаће се што ме није искасапио на спавању. Дође ми да се опет скружим, па да чекам и цркавам. Нећу, кажем, продужићу — никад човјек не закасни да изгуби наду. Чак и без наде може да се иде корак по корак — ход сам по себи обећава неки сусрет. Могао би да наиђе усамљен четник љетњим путем, зауставићу га да погледам шта носи у торби. Можда ће се наћи конзерва меса што ју је за дјецу заштедио — узећу му је да не трује дјецу сумњивом храном из конзерве.

Пажљиво сам тражио лутајући горе и доље, а баш нигдје нема крвавог трага, никаквог трага, ништа. То ме не чуди. Бог је одавно против мене, бар колико ја против њега, а ни ђаво ме није схватио како треба — зато тако немам среће. Нигдје вашљиви четник да наиђе, ни кириција на повратку с пута, ни калуђер с торбом, ни циганин — а и њих бих опљачкао. На Бари испод Враганове воде по отисцима се види да су прошла нека говеда. Давно су прошла, има отада бар недјељу дана — многа од њих су већ заклана и кости су им разбацане. У брду с оне стране виде се пропланци као језерца опкољена шумом. Угледах га на једном од тих пропанака и прво помислих да је варка. Не знам је ли во или ђаво, црн је, личи на огорелу крљу која се полако помиче. То је неки други во, помислих; онај ме не би тако дуго чекао, ако нема неку злу намјеру. Ипак може да буде исти: курјаци су од пуцњаве побјегли тражећи нека мирнија мјеста, а четници, кад претражују шуме, не гледају шта је по ливадама.

Спустио сам се кроз густу јеловину до ријеке у дну процола. Ријека је бистра и плитка, пређох је преко оборених стабала. Стрмином без пута попео сам се брже него што сам мислио да се може — човјек је ипак нека врста птице, нарочито кад зна куд хоће. Повремено ме хватао страх да ће ми во умаћи док стигнем, па да се само узалуд мучим, па да је увијек тако било, па да би чудо било кад би се друкчије догодило. Најзад видјех — није умакао! То ми зададе супротан страх: набасало сам на нешто што изазива, а немам снаге ни храбрости да нападнем. Како да нападам кад ми је душа у носу? Најбоље би било да не покушавам. Могло би бити да је то мамац: чекају скривени да се појавим, па да загалеме и навале. Послије би се дуго хвалили како су ме надмудрили. То ми је Таслач казао за тога вола, а ја не знам је ли он с њима у дослуху; можда и није у дослуху, него су га пријетњом присилили да ме ту домами...

Бик ме по нечему опазео — дуну кроз нос, подиже главу и поче да ме тражи очима. Спустих се к земљи, склизнух низ стрмину брже и даље него што сам хтио. Не викну нико, не пуче пушка. Није мамац, рекох у себи. Бик одавно живи далеко од људи — диваљ је већ и

чула су му се изоштрила. Вратио сам се да га издалека погледам и не могу да се нагледам. Страшно је лијепо с вратом до траве, са широким челом под ковчицама и сјајним шиљастим роговима. Неправда је до неба да јадно створење, као ја што сам, изнемогло и без наде, може и мора да уништи ту љепоту и такву снагу. Сунце је још високо, рано је да почнем и добро је што имам разлога да одгађам. Још има наде да друкчије буде, могло би још да се деси да однекуд нека потјера наиђе и спријечи ме. Одједном се сјетих Јеврема Срђића: „Кад нишаниш човјека, и кад га жалиш, замисли да то није човјек него неко природно зло и аждаја коју треба да уништиш”... И ово је нека аждаја, рекох у себи — црн је, сам је, можда је он Минотаур у процолинама Лелејске горе...

Нанишаних усред чела и спустих два прста ниже. Подрхтава ми лијева рука, али сад мање. Он ме опазио и препознао као што човјек понекад препозна смрт коју више не може избјећи. Подиже главу, не да побјегне, него да покаже сву љепоту на том посљедњем снимању. Или има повјерења у човјека, или хоће да пита зашто. Очи ми се замутише од суза, по томе видим да сам озбиљно ослабио. Немам времена да бришем очи, ни да чекам да стану сузе — ако још само тренутак причекам, попустиће ми руке и воља. Повукох обарач, заглуши ме пуцањ. Он климну главом — поклони се сунцу. Окрену се Лелејској гори, па се и њој поклони. Учини ми се да им на свој начин каже: Збогом, убише ме!... Притрчах да му прекинем гркљан док још није издахнуо; он ме погледа крупним оком: ти ли ме уби!... Рука ми заста у покрету — чини ми се да то нијесам ја, него се неко други, лукав, послужио мојом руком и пушком.

Сад је свеједно, рекох у себи. Бар за њега је сасвим свеједно јесам ли ја или други — то се више ничим не може поправити. Ни бог, ни ђаво, ни свемоћни свијет кад би запео нагомиланим знањима и љековима, не би могао да поправи то што сам ја за тренутак разорио. Пожурих да му скратим муке и да ућуткам душу што јауче умјесто да се весели побједи. Крв ме запрсну по бради, па по очима, па у трави заклокота. Испустих нож да ухватим прегршт крви — ушмркнух је једним захватом као Беле Тробрк кад коље туђе или своје. Крв је топла и љепљива, али није непријатна као што сам замишљао — нечим подсећа на густу сок диње која се на сунцу угријала. Захвати више, завапи из мене, штета је да се то просипа! Нађох лименку, захватих њоме и напих се. Као да сам се напио вина или неког црног млијека, одједном ми надође снага и протресе ме чудна журба да ножем парам жиле и везе и отварам скривене изворе, да кидам, бодем и растржем.

Чини ми се нијесам сам. У мени су оживјели неки моји незнани преци, месождери вични клању, да ме науче оно што су други пропустили и да узгред уживају. Гурају ме, исправљају ме, казују ми кад треба право а кад искоса, понекад ми ухвате руку и поведу је како треба. Бучи ми глава од мноштва гласова, од исправки и одобравања и срамотних упадица што претварају клање у силовање. Кроз буку се нејасно сјећам да сам некуд забраздио, без обзира на опасност. Глатка и мека кожа с длаком чини ми се да је сукућа од сомота. Она је тијесно припијена уз тијело — мора се просјећи ако се хоће да се продре до тајни и плодних њива снаге. То је већ постало неопходно, више се не може одлагати. Свљачим је с грозницом која расте, а она дотле, обамрла од противурјечних жеља, чека и ћути и не помишља да се брани. Нож је оштар — без погрешке води разрез и оставља двије чипке на његовим ивицама. Нигдје није огребао свилену опну која као подсукња шушти и стидљиво се бјеласа.

Одоздо струје топла испарења живота који већ осјећа да се гаси и зато граби да некуд пређе. Стигао сам до пјене лоја, ту застајем да предахнем. Изгледа као топли снијег, благ при додиру, а као везови дјевојачки кад се разгрне: прозирне мреже сличне онима што их сунце јутром баца у пристранке. Сјећам се како је Беле Тробрк при клањима увијек нешто ваволио у устима, и жвакао и гутао мрдајући брковима. Сад знам шта је то било — кренуо сам његовим путовима и с великим закашњењем полажем испите. Шупљикава пјена лоја топи ми се у устима и мирише на јабуке. Ако овако продужим, помислих, и ако поживим — могло би се догодити да га стигнем и прстигнем као Стаљин Америку. Онда слегнух раменима: нек и то буде, кад боље не може!... Боље је и тако него да се жив закопам као Нико, бољи је Тробрк жив од крви и од лоја него Ладо мртав од глади и изгубљен.

Главу сам му откинуо и одстрио да ме не гледа. Згулио сам му потрбушје и скратио ноге до кољена. Лијевом руком поткупљам кожу; десном, палцем и песницом, гулим даље. Стигао сам већ до кичме, а то је оно најбоље за обућу — треба лагано и по могућству без ножа, штета би било да се рани. Руке су ми масне и надебљале као да сам на њих наукао тамне хируршке рукавице — споро клизе, и нож ми се затупио. Одоздо ме вријећа трава по рањавим кољенима. Уморан сам, прошла је грозница, полако се тријезним и питам: шта ја то радим?... Загњурио сам се у месарство и, пијан од крви, заборављам нарогушени свијет што ме вреба. Могли су ми се пришуњати иза леђа. Можда ми већ стоје иза леђа, и гледају, и смију се како сам луд... Једним скоком уназад одбацих се да их изненадим, другим стигох до ивице шуме. Чудим се што нико не викну и не опали; гледам — нема никог, само дрвеће маше.

Остало је још мало сунца на висовима — смањују се златне крпе, гасе им се црвене шаре. Из долине расте ноћ, ускоро ће и из неба да покуља. Запалио сам цигарету да се смирим и размислим. Има их свуда у засједама и сигурно су чули пуцањ. Могли су да ме виде издалека и да мисле да сам неки од њихових и да се привуку да добију парче. Имали су доста времена да приђу, мора да су негдје близу. Треба да одвојим черек меса, па да бјезим док сам читав. Ајде, кажем, а не мичем се. У мени је настала промјена која ми не да да поступим како треба. Постао сам власник меса, не могу тек тако да се одвојим од њега — бранићу га као сваки власник — пуцаћу, режаћу, не дам! Наоштрих нож на камену и продужих посао. Од коже сам направио дугу трубу — она надзвучним гласом труби о крви, смрти и својини. Напунио сам торбу лоја и црвених листова меса. Ако ми се књиге омасте и окрваве, није штета; бацићу их и онако, шта ће ми књиге? Доста сам се намучио док сам удове одвајао и на леђима носио у шуму. Не могу да их оставим на земљи, несигурно је и у земљи — све лоповски свијет најуши.

Нашао сам zgodну јелу — све ми је дроњке исцијепала и кожу ми је израњавала док сам се пео и спуштао износећи комад по комад до врха. Преселих тако црног бика горе гдје ће вјетар да га љуља и сунце суши. Гранама сам га оградио да га бране од гавранова и погледа. Најзад сједох под одахнем. Од умора више ни глад ни радост не осјећам, само нејасно и неспокојно задовољство што сам газда. На ливади је остало трупло да се бијели и црвени мамећи погледе издалека. Криво ми је и то што ће да пропада, одвукох га у шуму — бар да се не гледа. Једном помислих да кажем Таслачу гдје ће наћи добар оброк меса, затим то одбих: не чини добро ако не мораш и ако нећеш да ти се злом врати!... Још се није смркло, црни се глава на ливади. Дотле сам је заобилазио и склањао се као кривац, при поласку прикупих храброст да се суочим с њоме: „Ево, главо, ту сам, стојим и гледам те! Откинуо сам те, морало се тако, јер ово је Лелејска гора гдје без крви не може да се живи. Да ја то нијесам учинио, нашао би се други да те откине — тај други би био гори од мене, јер сви су они гори од мене. Збогом, главо!”

И пођох. Понио сам кожу — она се као жива разматава и отима с лудом жељом да опет буде оно што је била. Ништа зато — прикупљам је. Сјутра ћу је разапети да се суши. Разапешу је код пећина, далеко од меса — ако једно нађу, да ми бар друго остане. У

долини крај ријеке осјетих глад. Наложих ватру — сад све смијем. Сјенке наоколо машу сукњама и играју, ја се на њих не осврћем. Зашиљо сам смрекову грану, нарезах месо у танке листове, сваки листић посебно сам осолио — нећу више да штедим со, ни месо, ни ништа. Окрећем ражањ над пламеном и слушајем како вода шуми. Такве вечере, сочне и слане, нема нико у Европи, ни Геринг, ни Мусолини — нек иду збогом!... Можда само Беле Тробрк, ако је украо нечије теле на мој рачун. Али сад, кад сам га стигао, кад смо двојица, два лопова — много је то. Један треба да се губи — он или ја. Угасих ватру, заспах на истом мјесту — сву ноћ жедним и сањам воду.

КАЗНА ЗА НЕЂЕЛА БОЈА МУМЛА

Изгледа да је у крви црног бика било јаким феромагнетским састојака. Заједно с крвљу, они су прешли у моју крв и у мени се населили. Код мене су изазвали извјесне промјене, али су се при том и сами промијенили. Њихова основна особина да привлаче металне предмете — метке, ножеве и сличне ствари — неочекивано се преобразила у снагу која привлачи плодове. Почео сам с кромпиром по стрмим крајцима села, па, да се власи не сјете, сишао у воћњаке око цесте. Има јабука петровача што миришу на дјечаштво и раних шљива „пискавица” што опадају чим се тресну, стасала је боранија у повртњацима жупних села, свуд се нађе лука и паприка, за промјену добро дође и нека тиква — све се то с лојем и месом опитоми и пролази као алва. Мјесечине ми не сметају, у помрчини нађем и што не тражим — не знам је ли то њух или срећа, тек често натрапам на вршу с рибама да обогатим исхрану.

Нешто ме ипак забрињава: зинула је из мене ала, никако не могу да се заситим па да станем. Мало спавам, књиге не отварам, немам времена ни да размишљам о било чему што није јело или начин да се до њега дође. Једном сам ипак покушао, рекох сам себи да је то крађа. Није крађа него казна, одговори ми оштар глас изнутра, кажњавам их што су против. На томе се заврши тај разговор, а и боље је што се завршио — боља је слога него цијепање. Разапео сам волујску кожу у литици, осушила се — биће обуће. Силазим с брда као побједник, онај страх од долине сад ми је само блиједа успомена. Мјесечина је, пут се бјеласа испред мене. Коњи, везани на ливадама, стану и чекају да их потапшем. Крај Гривића гумна стоји нечије жито у крстинама — глад је прошла, иначе га не би тако остављали. Одлучих да при повратку извучем нешто зрнеља. Пролазећи преко Стрментијеве ливаде окренух воду на нашу ливаду — није ми због траве у нашој ливади, не може јој то помоћи, али ће бар наљутити старог лисца.

У води се одбљескују бијели облаци и мале жабе, од овог прољећа, скачу из траве у јаз. Хтио сам да свратим на развалину старе куће Тајовића, у путу се предомислих — што да се растужим без потребе. Стигох до Лаза и до љетњиковца; куцнух у прозор, Ива отвори:

„Добро је што си дошао”, рече, „набавила сам брашна.”

„Јеси ли доста набавила?”

„Има сад, не гладује се.”

„Прође зла година, Иве!”

„Прође, дабогда се ни душманима не вратила!”

„А ја сам, ево донио лоја. Треба да појачаш исхрану Маломе, да расте дијете.”

„Па расте он то колико може.”

„Треба брзо, да пожури — још не знамо шта нас чека.”

„Дако једном и добро дође, доста се зла изгрмјело.”

Питам је за Тробрку — он се опет избеобразио. Још двапут су долазили да претресу кућу и жбуње, Тробрк се с Локаром смуцао кроз глоговине, а последије је уобразио да ме нема и да може како хоће. Пушта јој краве у ливаде и кокоши у кукуруз, храни свиње нашим шљивама, не да јој на њиву да изађе а да јој нечим не загорча. Чим је опази, почне да урла и на сав глас извикује досјетке које само он може да измисли. Засмијава комшије тиме, они га подстичу да продужи. Већ су и дјеца почела да памте и понављају шта он каже — то им је сад једина школа и учитељ... Слушам је, ћутим и мучим се. Откад постоје Тајовићи, то је први пут да дозволе да им неко чељад зоставља. То стрико Лука, да није у затвору, не би дозволио да остане некажњено. Ни Миго, да је жив, не би то отрпио без освете. А ја да трпим?... Како? Зашто? Слушајући Баја и Ивана и њихова разглабања о тихом раду и стрпљењу, пустио би човјек да га јашу, а ја не дам да ме јашу!...

Ива ме гледа раширеним очима и жали ме:

„Јадан, Ладо, како то изгледаш!”

„Зашто? Ја баш мислим да добро изгледам. Треба добро, јер храна ми је боља него икад.”

„Све се на теби исцијепало.”

„Доста је и трајало.”

„Крпила бих, не жалим руке, него немам чиме. Нема више ни закрпа, огољесмо.”

„И не треба, доста ми је закрпа. Украшћу негдје или опљачкати да се обучем.”

Сузе су јој биле пошле, кроз сузе се осмјехнула: „Још то ти фали: ти да крадеш!”

„Мислиш ли да не могу?“

„Можеш, него — не ваља то. Не пристоји ти, брука би била.“

„Брука је и да ме жале, и да го идем. Све је брука што ја учиним, а они краду и пљачкају и кожу би ми украли и продали кад би могли. Што само ја морам поштен да будем и го да идем?“

Одједном ми сину пред очима: одавно влада мода крађе, а ја то тек сад примјећујем! Просто сам био ван догађаја, ван народа, занесен другим, а зато сам закаснио да се на вријеме прилагодим. Као што постоје мјеста проклетства, тако постоје и времена крађе — ко то не схвати, против струје се бори, узалуд се бори и сви му се смију. Неко му се ћутке смије, а неко гласно — што је луд. Крађа и није тако страшна као што се прича о њој, она је само премјештање ствари или стављање у употребу нечега што је било ван ње. Гадна је само кад ухвате, али ако ме не ухвате — сматраће се да је Тробрк украо. То би могло на добро да се окрене: мајстор лоповлука, као што је он, не може ни да настрада осим у ријетким случајевима кад је невин и кад одбрану не припреми. Ако ништа друго, он ће се бар зачудити ко је то могао да учини без његовог одобрења. Пробаћу тиме да га опоменем, дако се замисли. А стварно је крађе вријеме да скинем ове дропке с мене — смрде на зној и мртве вашке, смрадом ће ме открити негдје да ме смакне засједа.

У сјенци шљиве појео сам парче хљеба с месом на лоју испрженим. Попио сам часу млијека, разговарао са Ивом о разним стварима, а мисао о крађи је дотле нарасла као квасац и сасвим се усталила. Невидљива је, али ја је осјећам — чучи у сјенци као неко трећи, вреба тренутак кад разговор запне и шапуће ми: Смисли гдје ћеш!... Не знам гдје ћу, незгодно ми је куд год кренем, Гдје има нешто да се узме, тамо чувају и не дају; само сиротиња нема чувара, а њу нећу да дирам. Ако покушам код Настића — комшилук је близу и један старац избјеглица што никад не спава; не би се ни исплатило ићи код њих, јер Настићи су празна хвала — носе на себи све што ваља. Друкчије је код браће Вуколића, били су интелантски подофицири — накрали су, продавали су, остало им је непродатог, али зато држе пса. Пас дању спава; ако не спава, подмитићу га месом као што су стари лупежи радили — али ми се некако не иде код тих подофицира што ни смрде ни миришу, нијесу ми ништа на жао учинили.

Згодније би било код Боја Мумла — откад памтим, њему се никад ништа није украло, а то је већ неправда. Оно кад смо скупљали жито за војску, подругнуо ми се Бојо: „За коју то тражиш војску?“ — За нашу војску, партизане. — „Има сад једна друга наша војска, за њу ја дајем, не могу за двије да дајем“... И није ми ништа дао, треба сад зато да га казним!...

„Гдје је љетос стока Боја Мумла“, упиташ Иву.

„На Думачи. Није смио у планину, боји се пљачке.“

„Снахе с дјецом су му код стоке, као вазда?“

„То им се зна.“

„А он тумара око куће, пази шљиве да куд не оду.“

„Он и син, кад не пођу на скупнице. Што питаш то за њега, Ладо?“

„Ужелио сам га се, одавно нијесам чуо да мумла.“

Зађе мјесец. Спуста се к ријечи и мислим како би згодно било да и Бојо једном плати — жилаво се извлачио да други плати и неког шофера је натјерао да му коња Арапа плати. Боја би најбоље забољело да му се нешто украде: жив би се појео што није боље пазио и Тробрку би дојадио тужакајући га свакој власти... Стадох код ријеке: куд ћу к планини, кад од ње све бјежи, чак и вода? Вазда сам у њој, гладна је и празна — нема ништа да се украде. Како би било да заданим у селу? Дан је дуг, дако се од досаде нешто паметно измисли. И зашто да не останем? Гледаћу мало шта се ради. У том паклу, гдје они живе сваког дана, издржаћу тај један дан... Завукао сам се у љесковину и шипураке гдје само козе долазе, заспао сам и пробудио се тек кад је сунце одскочило. Пробудило ме дозивање, видјех како стари Чауш храмљући жури путем као да бјежи. Кад он тако жури, зна се: умро је неко у деветом селу, биће ракије...

За Чаушем наиђоше Утржани у гомили. Зову Вуколиће, и дјеловођу и Качаранду. Тробрка не зову — сам ће он доћи, ако није негдје у крађи. Позваше и Боја Мумла испред куће, он се одазва из воћњака.

„Ајде на куференцију да идемо!“

„Ахан хаун какан куге! Одудун дадон дуду!“

„Мора се, наређење је, не бисмо ни ми од воље.“

„Угангун гагангаун бабун, бабун!...“

„Шта каже оно?“

„Ђаво би га знао. Хоћеш ли, Бојо, или нећеш?“

„Одмах ће, само капнт да обуче“, објасни Бојов син.

Обукао је кабаницу, изађе заједно са сином. Осврну се на кућу да види хоће ли остати на мјесту кад он пође. Мене то увјери да никог код куће не оставља и да га то забрањава. Пође, па се опет окрену, као да у далеки свијет одлази. Згодно је што су им наметнули те скупнице, ништа га друго не би од куће одвојило. Таслач мисли да су скупнице — и он их зове „куференције“ — измислили официри:

вјежбају се у говорничкој вјештини која ће им бити потребна кад буду државу уређивали, а за то је потребно да их неко слуша и подржава. Тако се бар двапут недељно скупљају да изгрде комунизам. Тамо су подијељени на двије стране — једна чашћава, галами, надгорњава се, обећава златна брда и подјелу турских имања по Рабану и до Косова; она друга пије ракију, слуша и не слуша, и све одобрава. Ханџији то иде у корист, а ни ја немам ништа против — остало је село полупразно, могу куд хоћу и шта хоћу.

Спустио сам се љесковином до ријеке и ријеком до мјеста гдје Кокот-поток у њу увире. Поток је с обје стране обзидан старим камењем и стијешњен живицама — пун је локава, папака, рогова и угњилих цријева. Прегурао сам преко тога, стигох до Мумлове куће. Провирих испод моста — нема никог путем горе ни доље. Све је по старом: шуми чесма, мирише камилица, гледају ме шљиве, иза њих извирују и подрхтавају сјенке — не вјерују да сам зато дошао. Чује се и како пчеле око јабуке зује и чуде се. Накашљах се и причеках да неко отвори врата — чини ми се да се већ дуго ходником приближава и сам са собом разговара, а нема га. Притискох кваку, врата су закључана и куцање узалуд одзвања у празнини. Једна закашњела група наиђе путем, склоних се иза ћошка да ме не опазе. Прођоше, не осврћу се — кад би вук знао какво је село, све би поклао... Сиђох до избе — отворена је, празна, мирише на преврело ђубре, у углу стоје коњске јасле с изглоданом даском.

Јасле ме подсјетише на Мумловог коња Арапа, успомене ме заведоше у ону јесен са по два-три мала земљотреса сваког дана. Кућа је тих дана довршавана. Кад је први земљотрес ударио, мајстор Бошњо, муслиман, од страха се ухватио за дирек; Мумло је тада помислио да му то мајстор тресе кућу, од јада је заурлао: „Шта радиш то, Бошњо, Бошњо, убио те бог!” Ми смо се по подне окупљали да гледамо како Бошњо пилом вади прорез у поду да намјести капак изнад избе. Потражих тај капак и нађох га. Подигох један крај даске од јасала и наслоних га на горњу ивицу зида. Попео сам се даском до горе, гурнух капак рукама и главом. Паучина са старом прашином заслијепи ме за тренутак. Усправих се да прођем кроз то и да ухватим мало даха. Погледах — око мене је полумрачна соба с даскама на прозорима, а на клупи сједи Цага, Бојова жена, и празним рукама изводи покрете као да преде. Био сам сасвим заборавио на њу. Има скоро годину дана откад се чуло да је сишла с ума, отада се о њој више ништа није чуло — као да је некако потајно умрла.

„Шта радиш то, Цаго”, упитих стојећи у отвору.

„Видиш шта радим — предем пређу. Ово ћу Ђукану за фањелу, да не назебе.”

„Како предеш без преслице и штиљега?”

„Како могу, тако предем. Све су ми сакрили и закључали, и мене су закључали. Мисле да сам Туркиња. Изнијели су глас да сам се потурчила, не дају ми ни чашу ракије. Дај ми ти, ако имаш!”

„Немам, потражићу. Ђукан ти је умро, Цаго, не треба му фањела.”

„Лаже Бојо, погани Мумло, ништа ја њему не вјерујем. Добар је мој Ђукан, знам ја гдје је Ђукан — зимује с овцама у Сутивану, намучи се.”

„Има ли ти ко други код куће?”

„Нема Боја, одмаглио је за женама. Њему је главно да утовари велике мошње у димије, па да полети. Све би женама дао, циганкама, курвама, роспијама, главу би дао и кућу би растурио да није мене”...

Наоколо стоје четвртасти дрвени сандуци са шарама, под наслагама душека и поњава. У неком од тих сандука треба да буде оно што ја тражим. Кад сам већ ту, не би ваљало да се вратим празних руку. Ако се ова луда успротиви, ућуткаћу је песницом. Мирна је још, не гледа или не схвата шта радим, само меље о невољама. Не чудим се што је шенула, шенуло би и магаре од непрестаног тврдичлука, газдовања и мумлања. Отворио сам сандук пун платна са смежураним јабукама — замириса. Нађох гомилу мушких кошуља и без колебања је гурнух у торбу. У другом сандуку натрапах на чарапе, па на чакшире од црног сукна сасвим нове — шчепао сам их као да се с неким отимам. Почело је да личи на сан и на бескласно друштво — има свега, узми шта ти треба... На чивилуку виси ношен мушки капут, узех и њега. Цага заћута и спусти поглед на моју торбу пуну до врха. Уплаших се да јој се разум не врати од шока, па рекох: „Ово ћу ја да однесем Ђукану, и поздравићу га.”

„Јеси ли ти из Сутивана?”

„Не, него из Лелејске горе.”

„Долазио је овамо лани један из Лелејске горе, црн, црн, без бркова, фини. Имаше велике нокте, а гаће му раскопчане, све му се види како виси. Је ли ти он својта?”

„Не, само ортак.”

„Лијеп ти је ортак, баш ми се допада.”

„Могу му рећи да опет дође кад ти се допада.”

„Баш му реци. И нек донесе оно што има, што млатара млат, млат! Поцркале смо од смијеха гледајући га — жене проклете, никад им тога није доста.”

Смучи ми се, кренух да побјегнем. Стигао сам до врата и запањих се: закључана! Свијест ми мрче, мозак стаде, остало је само питање — како не чух кад ме закључаше?... Зазуја ми у ушима од злих гласова, глава ми је од њих узбучала као кошница пред рођење. Прозори су заковани, док их отворим и одбијем даске — биће касно. Ово ме ђаво натентао да ме у краћи ухвате!... Биће свашта, биће бруке! Не помаже ми ако бацим то што сам узео, не би помогло ни да ништа нијесам дирнуо. Дрмнух врата. Загресе се кућа, а кучка-бравна не

попушта. Чекај, рекох, нећемо на снагу!... То бик снагом наваљује, а човјек треба друкчије, лукаво, лукавије и од ђавола кад ђаво покуша да му подвали. Окренух се да нађем нешто чиме бих врата развалио, тек тада видјех отворен капак и сјетих се како сам дошао. Приђох до отвора и нагнух се, нешто стрмоглавце паде у помрчину.

Можда је била само сјенка, али мени се учини да је ђаво — поиграо се мало са мном, бјежи да му се не осветим. Пођох за њим. Сметају ми торба и пушка, постала је тијесна рупа, сужава се да ме задржи. Цага и даље преде и прича: нашли су педесет товара жита и застало им се доста старог, а послѣје је навалила ала и врана и сваки ђаво да узима — Шекуларци у зеленим кабаницама и Арнаути с орловима на капама, и брадоње и сваки ђаво... Затворих капак изнад главе да је не слушам и спустих даску гдје је била — да се ништа не позна. Изађох на сунце, у тишини, с брадом и пушком испред себе. Право у очи гледам свијет: није то крађа него казна, одсад ћу све да кажњавам!... Свијет ме гледа као и прије — баш га брига! Зује пчеле око јабуке, шуми чесма, мирише камилица. У даљини се чује водопад како бије смањеном снагом, лете бијели лептирови изнад кукуруза и живица.

ЛЕТ ОСТРВЉЕН И БЕЗ ПРАВЦА

Од свих мјеста наоколо сад је Губавче најмирније. Ловци и њушкала га заобилазе, берачи дрвећа за обруче радије иду у друге шуме. Изгледа да и патролије хвата језа при помисли да је ту нађен мртав човјек у чађавим чакширама. Људима је то урођено, или су због нечег наопако створени — надају се прије времена, уплаше се тек послѣје несреће. Чак и мени се у почетку причињавало да су у Губавчу сјенке црне и злослутне, да су из њега побјегле и птице, па да неутјешна душа гињеника тумара и тужи око потока. Ипак сам се навикао, више не водим рачуна о душама. Купам се у потоку, баш ме брига, можда на оном истом мјесту гдје је Јаков Издвојеник испирао и хладио своје од лепре разједене ране. При том слушам како вода мијења пјесму кад се окренем с леђа на трбух или кад сједнем па је зауставим и нагнам да тече ван корита. Гледам себе непознатог, прскам се, кричим — дивота!

На лактовима и кољенима кожа ми је препланула; на другим мјестима, гдје су је закрпе заклањале, остала је бијела. Дуго сам лежао тако шарен и сунчао се између два мравињака хватајући разне мраве да их завадим. Најзад се манух ћораво посла — мрави нијесу луди као људи. Обукао сам чисту кошуљу, осјетих мирис на јабуке и најезих се од уживања. Једна гола жена прође ми кроз мисли и побјеже преко пропланка, друга подиже сукњу изнад кољена и загази у сјенку као у воду. Не знам јесу ли дошле из мојих жеља, или су то далеки одбљесци, залутали, стварних жене које постоје и свлаче се пред огледалима — тек блудне слике почеше одједном да се роје као некад. Голицају ме и муче ме — час су праће на обали са сукњама поткопљеним до испод трбуха, час купачице на плажама или дјевојке из циркуса. Пожурио сам да их отклоним облачећи нове чакшире, па сукнени џамадан Боја Мумла, па чарапе.

Дроњци које сам скинуо загледаше се у мене очима својих рупа. Не плачу, не могу, само ме коре за невјерство. Стојим, гледам их и питам се: шта ћу с њима? Ако их оставим ту гдје леже, личиће на свлак ружне змије. Не могу низ воду да их бацим — загадиће је; не ваља у земљу да их закопам — одвући ће и мене за собом; не треба руком да их дирнем — одмах би ми прешле вашке из њих. Нашао сам рачвасту грану, направио од ње куку, закачио сам их и довукао до пећине, а при том сам замишљао да то вучем и понижавам читаву прошлост обзира и осјећања, склањања с пута, добротинстава и страховања, све демодираних склоности за жртве и одрицања које се једним именом зову поштење и понекад могу да изазову сажалење за онога који се у њих поуздава. Стао сам на праг пећине и покретом пуним мржње хитнух тај проклети завежљај вашака доље, творовима и ђаволима, да од њега праве легла.

Топло ми је и нелагодно у новом сукну, нигдје рупе да се одахне, али осјећам да сасвим пристojно изгледам. Вјероватно је да најзад једном лијепо изгледам, скоро ми је жао што нема никог да то види и потврди. Пођох до Појила, јединог огледала, да се бар сам себи дивим. Појило је шумско језерце под раздробљеним стијенама гдје је некад некаква маџурска или бог зна чија зидина била. Једна смрча, као да је хтјела да се споји са својим одбљеском у води, пала је главачке у језеро и тако остала. Мостим облим стаблом и сваки час застајем гледајући лик у води. Некакав други човјек, стасит, оштар, корача по стаблу с оне стране. Да није браде, не бих вјеровао да сам то ја, а баш ми брада смета. Одавно сам намјеравао да је скинем, само из лијености сам одлагао. Наоштрих нож, сједох на стабло — стружем длаку и мрштим се од бола док се за ножем открива бијела кожа и једно ново лице које ми се скоро свиђа.

Сунцем обасјана рушевина одсликава се у води као живо и пријатељски расположено биће. Очи су јој зелене, од тисовог грмља са свјетлуцавим лишћем, гледа ме као родбина код које одавно нијесам свраћао. Јеле су сакриле очи испод високих капа, али ме смрче гледају окцима, коврчама и плаветнилом између коврча, и свака посебно жели да ми се нечим свиди. Испод свега је ведро небо — прикрало се одоздо, водом, да његова дубока љепота не изостане. Чини ми се да сам му потребан, њему и шуми и рушевини и несигурној равнотежи што у одбљеску и свјетлости лебди а сваки час може да се изгуби. Не знам шта ме ту подсјети на Магу, па на катун Јаблан и Магину сестру Неду, те осјетих чудну помаму да их што прије видим. Као да гори, као да треба да се гаси — заборавих језерце и све око њега. У сутон сам стигао до катуна, у први мрак отворих врата.

„Охо”, рече Неда кад ме познала. „Много си се промијенио, други човјек.”

„Исти човјек, само браде нема.”

„Љепше ти стоји без браде.”

„То ми је и Мага рекла.”

„Кад ти је то рекла?”

„Онда, давно. Рекла ми је да због браде неће да се уда за мене.”

„Видјела сам одмах да ти се Мага свиђа.”

„Њена сестра ми се више свиђа.”

Рекао сам то тек тако, а онда видјех да је истина. Јер шта ће мени Мага? Она је дјевојче које још не зна шта хоће, лијепо нешто и сасвим дјетињасто, немогуће, слично Видри и лептирима. Лудо би било покушавати да се обнови нешто што ни онда није могло да

започне. Али њена сестра Неда, ова овдје, друга је ствар — она зна шта је жена и шта човјек и не очекује ништа више од онога што може да буде. Гледамо се, а то је као да смо се закачили очима. Пустили су Магу из затвора, каже она да промијени разговор, у селу је, не дају јој да дође у планину. За мене је тако боље, помислих. Сједим на столици, гледам ватру. Немам вашака, не плашим се да ћу оставити траг иза себе, а свеједно ми је неугодно. Не знам од чега ми је неугодно ако није од затвореног простора и од сјенке која поиграва по брвнима као да ме опомиње — иди, губи се, није ово мјесто за тебе...

„Како би било да изађемо на ливаду?”

„Зар ти је мало ливада”, упита она.

„Плашим се да неко не наиђе. Може твој свекар да наиђе.”

„Он само дању наилази: чува кожу.”

„Од кога је чува?”

„Од свакога, никоме он не вјерује.”

„И ја скоро. Љепше је напољу, на ливади, ајмо тамо.”

„Навиком си на ширину”, рече она и отвори врата.

Идем по трави, тишина је, чини ми се чујем како дише, а немир и жеља и сто ђавола, све несложних, игра ми испод коже. Хтио бих да је зграбим и загрлим из захвалности што је пошла са мном, а плашим се: рано је, ружно је, побјећи ће чим опази како су ми прождрљиве ове очи... Од страха да ће ми опазити ђавољи траг у очима дуго не смијем ни да је погледам. Врат ми се повремено издужује и ава ми стиже изнад њезина ува, затим се престрашено враћа у старо лежиште сасвим неугодно. Сјели смо засебно једно од другог, а то је баш рђав почетак — човјек се залијепи за мјесто на којем сједи и више не може да се искобеља из те проклете одијелености. Не знам по чему, али чини ми се да се ни она не осјећа добро тамо гдје је. Чекај, кажем, немој да уображаваш! И не жури, још све може да се преокрене... Тако, стишавајући себе, немам времена да почнем разговор с њоме.

„Набавио си ново одијело”, рече она. „Јесу ли ти га твоји од куће дотурили.”

„Не, него сам га узео неком, управо украо.”

„Шалиш се.”

„Не шалим, баш сам га украо. И ријешо сам да одсад крадем, плачкам и отимам све што ми затреба.”

„Баш све”, подсмјехну се она.

„Шта могу, кад друкчије не дају.”

„Не могу то да вјерујем — комуниста, па да краде”...

„Комунисти смо кад смо заједно, а сам човјек не може ни да буде комуниста. Мора прво да некако, од нечег, живи, јер од самих добрих жеља не може ни два дана да се живи”.

И испричах јој — јер потребно је да је нечим задржим ту у близини и да се постепено приближавам или бар надам — како ме Бојо Мумло увриједио кад сам тражио да да прилог за војску. Просто ми се подсмјехнуо у својој кући, а ни просјаку човјек не треба да се подсмјехне у својој кући. И његов син је био ту, па су сложено уживали гледајући како сам збуњен, и последице су се хвалили по комшилуку како су ме вјешто дочекали. У ствари је то више тврдичлук него вјештина — навикли су да ником ништа не дају и да од својих уста откидају. Млађег сина, Ђукана, измучили су — отац тешким радом, а мајка слабом храном. Послије, кад се разболио од сушице, покајала се Гага и нудила га да једе, а он је одбијао: „Не иде то у мртва уста, Цаге! Што ме нијеси бранила онда кад је требало, Цаге? Све си под кључем држала, Цаге, па држ’ и даље!”... Намјерно је то говорио пред другима — да се освети.

„Тако је стално у животу”, рекох. „Човјеку дају оно што жели тек кад му више не треба.”

„Јесте, често је то.”

„Ми смо хтјели да ту нешто поправимо, да убрзамо то давање, а тешко иде.”

„Има ли какве наде за вас?”

„Има — побједићемо. Само не знам хоће ли то неко од нас дочекати.”

„Дочекаће неко, остаће неко.”

Ако и остане, помислих, то више нећемо бити ми што смо били. Ја већ нијесам онај Ладо — његове остатке с дроњцима прошлости гурнуо сам у Губавчеву пећину, да не излази, да ми више не смета прекорима и приговорима. И други ће тако, сви који су сами остали, па и они који нијесу сами. Замијениће нас други, с више смисла за стварни живот, па и кад се све испојеђује — биће опет јагме и гужве и зависти с подвалама... Да прекинем о томе, изненада испружих главу и пољубих је. Она се трже. Хтјела је да измакне, али ја

сам то рукама предвидио — задржах је. Она покуша да сакрије лице — десно, па лијево, па у њедра — али кад јој ни то не пође за руком, усне јој одједном набубрише и дођоше ми у сусрет, нападачки, и ја се за тренутак збуних од промјене. Умало сам је испустио, а она се већ била спремила да измакне и са собом однесе усне и грло и све благо за које дотле нијесам ни знао како ми је потребно.

„Доста је”, промуца плачним гласом.

„Није”, зарежах, „никад ми неће бити доста.”

„Доста, доста.”

„Нећу доста!... Хоћу све!”

„Какав си! Ти би баш све учинио, кад би ти се пустило.”

„Јесте — све бих, све ћу, морам!”

Нема зида који не бих провалио. Ни страха, ни казне, ни помисли да ме задржи на тој ивици — дотле је дошло. Викаће, каже и отима се. Па нека виче, ако је луда, баш ме брига. Све то друго биће последице, у неко друго вријеме. Помријећемо најпослије, али сад је сад, а само је оно важно. Двије крупне рибе избише из мрака и сакрише се, знам гдје се крију, не дам им далеко, али оне стално бјеже. Брзе су, јаке, варају ме, приблијају се једна уз другу да се дуже одупиру. Свеједно, узалуд им је. Снага ми долази у таласима и једно насљедно лукавство, упорно, помаже ми док их ловим. Умориле су се, стигао сам их — више не осјећам земљу испод себе, само крила. Нема свијета, оног што је био са забранама и борбама — умјесто њега је нешто гдје се лебди на крилима: лет острвљен и задихан и без правца над тамним жарким предјелима гдје су воде огледала и одбљесци се пробијају у вријеме, у будуће, да пренесу мој живи лик из ове коже у неку дрогу за љета, за јесени и празнике кад ничег другог од мене на земљи под небом не буде било.

Одједном се уплаших да сам је угушио. Не дише, не миче се, непокретна, са затвореним очима и отпуштена изненада. Испустих јој главу од страха, она допола потону у траву. Мора да сам је повриједио оном лудачком наглошћу без мјере, док још нијесам ни знао шта чиним, а сад не знам како да јој помогнем. Нене рибе бјеласају се као мртве, не бјеже кад их додирујем, не покушавају да се сакрију. Пољубих је да је оживим, она се од тога сасвим угаси. Шта ћу сад? Дође ми да јаукнем и да зовем неког у помоћ, али тада осјетих како ме она прстима без снаге помилова по потиљку и кроз косу.

„Боли ли те много”, упитих је.

„Не, не боли”, осмјехну се.

Нијесам јој вјеровао: „Могу ли некако да ти помогнем?”

„Можеш: мируј!”

„Како могу да мирујем кад ти је зло?”

„Није ми зло. Добро ми је, смири се сад!”

Испружих се крај ње, малаксао, да будемо сасвим близу, да нам се дисања и снови мијешају у то мало одмора пијаног од њене косе. Онда је одједном кренула да пође без ријечи, али то би неодлучно и одмах се претвори у један од оних летова с лебдењем које смо последице — час ја, час она — хтјели и имали чудећи се блудној жеђи која се у кратким размацама обнављала и с једне и с друге стране. У тишини се чула чесма преко ливаде и пас је лајао према нама, но ми смо убрзо заборављали све што се чује и не чује. Један камен се откотрљао у пећинама с оне стране долине, мени се учини да сам га ја, у лету, ногом закахио и откотрљао. Крескали су метеори и муње суше — ми смо им се осмјехивали блиједи и нераздвојни. Изнад нас су се помицала звјездана јата по непознатим путовима које ће мој син можда открити или помоћи да се открију, а ми смо се миловали по косама и смјешкали се без ријечи и чудили се како се све то деси изненада.

Блиједо јој је било лице у зору кад смо се растајали, а мора да ни ја нијесам изгледао много боље. По ходу сам то осјећао, управо по тетурању — мек и прошут и разливен по неизвјесним даљинама батргам и спотичем се без препрека. Станем, па се уозбиљим, а не могу да идем право путем него се поводим горе и доље у неком слатком пијанству на које се не љутим. Помало ме стид од тога, па се блесаво осмјехујем небу које ме видјело таквог и било ми наклоњено. Осмјехујем се и жбуњу и дрвећу и пјетловима у катуну — тако, брате, свака свој посао!... Изнад пећине стаде облачак црвен од сунца које ће тек изаћи — намигнух му пријатељски, јер сад знам шта сам и више нијесам оно што сам био. Више нијесам незналица, упознао сам жену, ето, а то је баш пријатно откриће и коријен свих открића, чак и њиховог имена. Последице тога нек буде шта буде, нијесам баш сасвим узалуд живио.

СТАРА ИГРА ЈАЧИ-ТЛАЧИ

Шума ми је досадила вртлозима коријена и кракова. Није велика корист од тога што човјек у њој невидљив постаје кад притом и сам обневиди и оглуви за све што се ван ње догађа. Мени је потребно да невидљив, видим, зато се врзам по окрајцима, поред ливада и путева, гдје је између дрвећа остало доста одшкринутих врата и прозора. Завјесе су од грана и жбуња, између њих може да се види горе и доље — да се види куд пролазе и да се чује шта говоре кад мисле да их нико не слуша. У близини се увијек нађе неки камен згодан да се наслони пушка. Боље је кад има наоколо пањева што сједе или чуче иза камења, што личе на људе и на ђаволе — од њих потјера никад не зна с каквом силом има посла и кога прво да гађа. Нашао сам један такав камен и пањ изнад њега згодан за парњака: чобани су му ложили ватру наврх главе а он ипак није мртав — коријен му је остао моћан и раскречен као неке дуге ноге укривене испод земље.

Један мукли подземни шум, као да се огромна змија извлачи одоздо и размотава, пробуди ме и натјера да погледам шта се догађа. Прво

што видјех: огорели пањ се љуља. Искривио се, избочио, стење и с муком извлачи из земље једну од својих жила, горњу. Извукао ју је, отресао је, загледао се у њену разгранату канцу. Поче да се нагиње на другу страну, с лицем искривљеним од напора, и том тек ослобођеном канцом узе да гребе земљу. Гребе, стење. Земља је влажна одмах испод коре, извијају се неке глисте и кидају се танке жиле — он се на то не осврће. Тако откопа и другу руку, осакаћену и утрнула — погледа је, опипа је, поче да је трља грудвом земље. По томе како се земљом лијечи помислих да је неко од старих: из године Кариман-пашине, или Бушатлине, или Арслан-пашине — прикрио се ту док прође офанзива и преспавао више него што је желио...

Или је то, или је Јаков Издвојеник — вампири се да се освети. Имаће дуго да се свети — што су му кроз плот давали храну, што су га камењем гонили из села, што су туткали псе и дјецу да га гоне и пуштали мачку да му лиже рану кад више није имао снаге да се брани. Треба да га нападнем прије него се сасвим извуче, али рука ми остаје непомицна и воља ми је омртвљена жељом да видим шта ће бити. Има још времена, кажем у себи, ноге још није раскопао, није ни почео да их раскопава — чекаћу то.

„Чудиш ли се”, упита он шупљим гласом који ми је однекуд познат.

„Не нимало”, рекох. „Чему да се чудим?”

„Онако. Ти си уморан, чини ми се.”

„Нијесам се наспавао.”

„Неће бити само то.”

„Пусти сад то, видиш да ми се спава!”

„Увијек су људи мамурни послјије тих ствари.”

„Којих ствари?”

Он не одговори и више се не осврну на мене. Заборавио ме, запосли се — гребе и раскопава земљу испод себе. Једно вријеме изгледа да услијепо копа, гдје стигне, без правца и циља, али се онда устреми на мјесто гдје треба да су му кољена. Лице му се искривило, браду је на груди ослонио, колута очима и ослушкује подземни шум извлачења. Извуче лијеву ногу, изувијану и земљаву, изравна неке сувишне зглобове као згужване панталоне, уздахну па извуче и десну. Та десна нога му је знатно краћа, зато он рамље. Бос је, сакри табане да их не видим. Не би требало да их крије — то што је без обуће означава га као припадника сиротиње и противника виших класа које су га као таквог оцрниле пропагандом. Подви ноге, сједе по турски и искези се према мени. На глави му је поцијепана капа, кроз њу се пробијају оштре сиједи длаке, изнад чела се назире крастава чворуга — заломљен стари рог или зачетак новог.

Гледам га и стално нешто ново откривам. Игле и напрукта нема, али по свему личи на терзију или на некакву занатлијску чучалицу што се стиди сиромаштва и на сто начина врда да се из њега искобеља. Сјетих се да сам га видео у Губавчу и осврнух се да видим има ли који леш наоколо. Не, не чују се муве и не смрди. У међувремену он се подмладио. Израсла му је црна брада сасвим слична оној што сам је ја носио. За тренутак ми се учини да ју је скупио на Појилу, тамо гдје сам је јуче обријао — длаку по длаку ју је скупио и некако врашки вјешто налијепио. Он се томе насмија и рече:

„Малена је тица ластавица, ал умори коња и јунака.”

„Која ти је то ластавица?”

„Она што си је свуноћ гонио.”

Више нећу да га питам. Видим да му је нешто криво, некуд циља, а мени данас није до свађе. Уморан сам и све ме боли, нијесам знао како то може да сломи снагу.

„Шта је? Није ти до разговора.”

„Није”, рекох.

„Сад си гроги.”

„И мени се чини.”

„Такви сте ви људи. Прво хука-бука, нигдје краја, никад доста, па послјије ништа и најзад ништа.”

Одједном се претвори у пијаног Качаранду на некој слави. Пјевају дјевојке „Ој, је л' ти жао што се растајемо”, развлаче „Растајемо, а не састајемо”, и куну „Бог убио ко нас раставио, кроз кости му трава проницала”, а Качаранда облизује усне, све до ране гдје су му отфикарили израштај на кожи, и грди оне што неће да пију: нек не пију кад су луди, и кад су блесаве кукавице, он ће, свеједно, за све њих спремити мртвачке сандуке од чамовине и пратиће их једног до гроба, до ништа, напиће се, као увијек, на њиховим гробовима, и отпјеваће им своју литургију: „Ракијице, Рако ја те волим јако. Ја ћу тебе Рако, у трбух овако, а ти мене, моја Рако, у поток полако”... И стварно је многе од њих пијан до гробља отпратио и у потоку ожалио, има времена да спреми сандуке и за ове што су преостали. Стићи ће, можда, да и за мене направи сандук — закиваће га с уживањем, јер он мрзи комунисте од почетка.

Отворих очи — весеље се стиша. Стигао сам касно, стишало се давно, све су попили и разишли се. Оне дјевојке што су пјевале, разудале су се и дјоцу подигле. Умјесто Качаранде чучи крај камена његов пријатељ по ракији Ђаво с брадом и гледа ме.

„Далеко си забраздио”, рече најзад. „Заносиш се у успомене и глупости, а заборављаш своје бриге.”

„То је зато што нећу бриге.”

„Нећеш, је ли? Ау, мајстора... А хтио би да пактира с нечистим силама.”

„Да ти нијеси моја савјест прерушена у ђавола?”

„Не, него ми је занат такав”...

„Да се претвараш у оно што нијеси?”

Он климну главом. Све дотле ми се чинило да је то сан, или нека игра слична сну. Зачудих се како сам погодио да је он занатлија и ситна душа, ни вода ни вино, један од оних што ошљаре и скитарају тамо вамо: ој туткало, свијетли образе, подрж воду док мајстори оду!... Писали су о томе Лавровску и Меуер, не баш изрично него да се може наслутити, а има података и код Маас-а и других, гдје се нешто јасније назире замјена, која је у ствари подметање. Том замјеном су ситне прилике котлокрпа заузеле мјеста старог Ковача и Прометеја. Мора да је свештенство одиграло важну улогу у извођењу те замјене; може се претпоставити да је и класна држава потпомогла да се оклеветају њени стари противници оковани још од робовласничких времена. Црномањастии типови с истока, хроне скитнице, босе, с деформисаним табанима, и вашарски мађионичари вјешти у прерушавању само су потпомогли да се клевета учврсти.

„Ти сматраш да сам преварант”, рече.

„По чему то?”

„Читам ти у очима. Кад је тако, нећу да разговарам!”

„Веће штете не било!”

Он се стварно наљути — гунђа и журно убацује, у земљу као у врећу, оне своје изувијане пипке, дроњке и кракове. Зачас је све закопао. Оста само искривљен пањ огореле главе на којој су чобани ватру ложили. Дође ми криво што су ме очи одале. Само сам још њега имао, а сад сам сам пред временом. Вријеме је гавран за мене — шуња ми се иза леђа, завлачи се између мене и моје сјенке и раставља ме на двоје па на четворо. Посвађа ме са мном самим, огади ми све гдје сједнем и гдје станем и дубе ме као капља камен. Боље би ми било и с нечистом силом, и с ђаволом, него да се стално гледам очи у очи с том празнином што се вријеме зове. Кад би оно чудо из пања хтјело још једном да се јави — пустио бих га да лаје шта хоће, само да ми скрати вријеме. Можда оно није одвратно као што ми се учинило. Ако јесте — шта се може? Мора нешто да се трпи... Он као да негдје прочита шта мислим — врати се и зарежа:

„Ти си лопов вулгарис, а то је горе него преварант.”

„Зависи с које се тачке гледа.”

„Са сваке тачке. Обична лопужа што крадуцка прње и жене и шта стигне. Чак и чарапе.”

„Неко ми је помогао да крадуцкам. Ти, чини ми се.”

„Моја је ствар да те у то увучем и оцрним, да немаш куд да се вратиш.”

„Ето си ме увукао, што се сад буниш?”

„Треба да се одупиреш, зашто си човјек!...

„Досадило ми је да носим дроњке.”

„Шта ћеш рећи друговима кад те буду питали?”

Зна све, то ми се не свида. Зна гдје боли, тамо боцка и милости нема. Милост ја не тражим, нек иде у божју матер с њоме! Није важно шта ћу им рећи, нек иду збогом! Прво треба да се нађем с њима, а дотле има да протече доста воде бистре и мутне. Ако баш навале с питањима — рећи ћу им да ме невоља, управо ђаво научио да се снађем. Послушао сам га, што да не — кад овдје трипут више вриједи лупеж који је добро обучен него три поштена комуниста у дроњцима... Не буде ли им доста то, све ћу из вреће да истресем. Знао сам и ја гдје је боље, и осјећао сам гдје гори под ногама, зато сам хтио да пођем на Пљевља, па у Прву пролетерску, гдје се води чиста борба — војска с војском и бомба на бункер — али они ми нијесу дали да тамо пођем. Зазидали су ме у позадини и ставили ми букагије да останем у позадини, ту гдје су сељачко-чобанско-лоповски обичаји да се крпи, а човјек мора да их прими ако хоће да још живи. Нијесам хтио као Нико, па да ме прогласе за кукавицу; ни као Јаков Издвојеник, па да ми кроз плот дају храну. Овако сам изабрао, јер ово је Лелејска гора, не може у њој од поштења да се живи...

„Ни доље не може”, осмјехну се он. „Нигдје.”

„Па шта онда?”

„Ништа. Мислио си да може, а не може.”

„Моћи ће једном.”

„Кад пиринач роди у Лелејској гори.”

„Родиће кад му припремимо терен.”

„Не будали! Не би се звала Лелејска да живот око ње није лелек.”

„Био је лелек”...

„А сад зар није? И по чему мислиш да неће бити? Јалова ти је нада у промјене, јер ништа се не мијења да постане нешто друго него оно исто што је било. Круг, разумијеш — удаљи се да се врати у ниhil нови суб соли. Постоје закони клима и струја, све кругови, зна се гдје која цвјећка расте и какве плодове има да донесе. Оне мичуринске заврзламе с укрштањем биле су само девијација и бајка за дјецу. И Дњепрострој — сами су га минирали. Једино се још Руси одупиру, а јабуке и калемљене вишње и цвјетни колхозни вртови отишли су у маглу и прашину. Па и тамо гдје расте пиринач — мислиш ли да су људи сити?... Ни говора! Јадни су и кржљави су, гладнији су и прљавији од ових овдје. Не буљи очи и не чуди се, то је просто: велики газда им узме то што је родило, превезе га бродовима, храни њиме полицајце, штрајкбрехере, официре, либерале, доушнике и курвице, јер то су његови, јер он купује душе ангро, а не једну по једну као што твој примитивни мозак замишља. Је ли ти сад јасна слика?”

„Није ми јасно шта постиже тиме.”

„Да се поштују правила игре. Неки је зову „Мачке и миша”, други скраћено „Јачи-гласи”, али није важно како се игра зове него да се правилно распореде снаге. На врху су прождрљиви, што се не могу заситити. Испод њих су улизице да им се диве, кардинали, гувернери, председници и пословође свакојаке. Испод тога је војска да то брани, а на дну су поштене будале што аргатују и понекад се буне и стално се надају у промјене, те тако и они имају чиме да се забаве. Свиђа ли ти се тај распоред?”

„Не, ако се не преокрене.”

„Како да се преокрене? Па да мишеви гоне мачке? Ти си луд!”

То су ми и други рекли. Понекад то и сам помишљам јер често не могу да распознам кад спавам а кад сам будан. И сад тако: био би сан, смирио бих се, али однекуд кресне као муња јасна мисао каква ни на јави не долази, или сјећање на некога, или замршена мука мозгања о праву човјека да се нада. Има нешто испод тога, не може бити да нема ништа, јер одакле би се онда обнављала нада? То ми личи на оне што су маштали о летењу и крпили разна крила и ломили вратове падајући. Показивало се најзад да су били у праву: по томе се види да је у тој машти било зрнце могућности које их је стално изазивало да још једном покушају. Зар није једно такво зрнце иза наше наде о правди?...

„Није”, рече он, „нема га. Друго је кад се нешто машта с угледањем на природу, а друго кад неко крене изван тога и даље од ње.”

„Кренули смо и стићи ћемо.”

„На том путу сте досад постигли само да брже таманите једни друге.”

„То је само привремено. Проћи ће то.”

„Јеси ли сигуран да неће доћи нешто горе?”

„Горе не може, нема куд, мора боље.”

„Никад се не зна шта је иза окуке.”

Чуо сам нешто и о томе: неки су дошли до окуке и погледали су шта је с оне стране; нијесу се вратили, значи да није ништа страшно. Могао бих то да му кажем, али зашто? Он је као Качаранда запео да неће. Уморан сам и глава ме боли од тих ствари. Не би требало ни да мислим о њима — далеко су и ништавно је оно што ја за њих могу да учиним. Најгоре је што немам шта да чиним, искључен сам из чињења — само да сједим и да чекам, а од чекања се вријеме надима као од квасца. И он се најзад уморио и смирио. Погледах га — опет је пањ са жилама у земљи. Земља се на сунцу осушила, не познаје се што је гребена и раскопавана. Кора му је огуљена и огорела, једна пруга сунца пролази му испод кврге која личи на кукаст нос — од тога изгледа да се кези и ужива што је остао при своме. Кундаком ударих огорелу квргу, она се здружи у прашину и просу се по земљи. Хтио сам тиме да избришем подсмјех: он се, напротив, рашири и устали.

Окренух се према шуми — она се сва дигла на ноге и устремила да ме згази. Погледах ливаду усталасану — она ме мами да ме изда. На путу нема никог и није га било откад памтим, по томе изгледа да то и није пут за људе него варка насликана да изгледа да их је било. Усправих се с пушком испред себе — тако једино смирујем ствари кад покушају да се побуне. Дрвеће застаде гдје се задесило, само нека стабла походом захуктана почеше да се окрећу око себе. Ливада се упреподобила и тишина леже на њу, вјетар се сакри иза грана и све се постара да заузме своја мјеста. Небо је опет гдје је било, руно облака натакло се на криви рог Лелејске горе. Све се добро свршило. За сада се свршило, али други пут не знам како ћу изаћи на крај с немуштим стварима што се нагло измијешају и у чопору к мени крену.

КРВАВЕ РУКЕ

Не вучем ништа тешко, није ми хладно ноћу и не мучи ме врућина дању.

Нијесам гладан ни болестан. Требало би да ми је добро, а није — једна мукла мука, повремено и све чешће, наилази да ме дави. Никад није иста, па да јој дознам име и узрок и противотров, него вазда друкчија мјешавина разних стања која се гложе око првјенства. Некад превлада грижа што овако упразно губим отсудне дане кад су све снаге напете и свака са своје стране чини све што може. Почнем да маштам шта да чиним, па ме усред маштања ухвати страх: направиху више штете него користи. Тако се све исповезало и накриво насадило — не ваља чинити ни нечинити. Ако сам у шуми — то је скривање, ако изађем — непажња и изазивање; ако убијем неког гада — даћу повод да наше поубијају, ако се пустим да погинем — пропјеваће она страна. Од тога ме обу зима туга и чама и зле мисли: најбоље би било да се забијем у непроход, гдје ме ни гавран неће наћи, и сам себи учиним крај...

Кад то прође — замијени га чудно весеље у којем ми дође да кличем и скачем од пуне среће што је прошло. Прошло је, жив сам, ту сам, настављам Вука Брајотића у промијењеним условима, и оне ријетке ту и тамо што не падоше и не издадоше у Арслан-пашиној години, и комунисте што све могу да издрже па и самоћу. Није потребно да прљам руке убијајући неке рђе с оне стране — збуњује их и убија већ само то што сам још жив. Па и кад не будем, кад ме убију из засједи као Јанка Шарца ли Божа Вешова — ово што је било, што пролази, не може се ничим уништити. Није важно што нема гуслара и што ме неће опјевати; као сигурно се може узети да је то већ унапријед учињено — само се имена измијене или се ставе једно поред другог као у старим пјесмама гдје су времена помијешана по сличности у несрећама. Не може ми ништа ни несрећа, ни дуго вријеме које се довија да ме отрује сумњама и ђаволима.

Између те двије крајности има неких прелазних стања кад повјерујем да сам нормалан и да су ме прошле помаме. Забрињава ме што примјећујем да ових дана та здрава стања све краће трају. Не знам је ли то од климе, или је просто од самоће, тек на неки начин је поремећена равнотежа која је постојала између мене и стварног свијета. Пошто не могу да одредим од чега је поремећај, не знам ни како ћу га поправити. У тренуцима усхићења једва се уздржавам да не скочим на стијене — зато намјерно избјегавам опасне предјеле с литицама, али тим уздржавањем само убрзвавам оно супротно осјећање које ће ме најзад навести да испалим метак у чело и све скратим. Јасно ми је: треба да нађем неки ослонац. У природи га нема, већ бих га нашао да га има — само сам видио да се дрво на дрво ослања, а ја треба на човјека.

Сјетио сам се Јакше и пошао да га тражим — да видим на шта се он ослања. Надао сам се да ћу имати више среће него прије, дозивао сам га, ватре ложио, дим да се види остављао — све узалуд. Мора да се некуд одселио — или је у усхићењу скочио с литице или метком кроз главу скратио чаму. У ходу ми је ипак било лакше — некад мало наде, некад знаци опасности скретали су ми пажњу да друге ствари и сан је ноћу долазио од умора сладак као мед. При повратку преко шанчева, на ливадама обасјаним мјесечином, сјетих се оне овце с јагњетом и зажалих што сам је Таслачу поклонио. Кад би ми сад дошла једна таква овца, рекох у себи, више је не бих ником поклонио. Спустих се на земљу, поред неког жбуња, с лудом надом да ће се појавити. Чекам, чекам — што да се не појави? Има их на стотине, губе се сваког дана, а мени треба само једна... Умјесто ње, из сјенке се подиже рачвасто и тамно биће.

„Нема овце”, рече шупљим гласом, „можеш да је не чекаш.”

„Видим и ја да је нема.”

„И да је има, више ти не би пришла.”

„Зашто мислиш да ми не би пришла?”

„Кржаве су ти руке.”

„Опрао сам их, ништа се не познаје. Ево, погледај!”

„Не помаже то, и дах ти смрди на месо.”

Смрди, вјероватно, као дах вука или месара, а овца је благородно створење — не трпи смрад. Он то зна, јер ни његов дах не мирише — дошао је да ми тиме досађује и кези се са зловним задовољством. Не знам по чему се управља кад ме тражи, тек — нађе ме врло често, нарочито кад сам уморан и кад се спустим на земљу. Можда ме чак и не тражи, него га ја са собом носим и тежину му осјетим само кад се уморим. Обучен је у ружне дроњке, горе од оних што сам их бацио у Губавчеву пећину, и у бради му свјетлуцају гњиде. Љуља се између двије гране с лицем над лишћем блиставим од мјесечине, и изгледа млађи него раније. Сиједо му је само изнад ушију, по свему другом једва да је двије-три године старији од мене.

Поправио се посљедних дана, мора да се прихранио остацима оне стрвине у шуми.

„Онај бик”, рече као да ми погађа мисли, „био је мој.”

„Је ли? А ја сам мислио да је мој.”

„Дошао је у мој простор, сам је дошао.”

„То још не значи да је твој.”

„Него шта? Пасао је моју траву и пио воду. Ко овамо дође и само ваздух удахне, мој је.”

„И ја сам ту, а нијесам твој.”

„Полако, постепено, има времена — бићеш и ти мој.”

„Насљедник, можда — ако те некуд однесе неки ђаво црњи од тебе.”

Он се осмјехну. Нацивио је, каже, многе који су се надали и жељели да га овдје наслиједе. Једном је ту био велики Куштрим, син Рабљена Миомановића, длакав, с косом низ плећи, и брз на зло. Да се освети Шемовићима за зулуме што их чине србљачкој раји око Будимље — залудио им је сестру Фату, довео је на Рабљенушу и правио дјецу с њоме наносећи срам исламу. Кад је Кариман-паша од Ипека навојштио — то је да њега казни и злог кнеза Мирчету Кривога што му је сестрића, бега Ђоровића, премлатио буковом батином: „Ето ти, бего, данка и арача, ето ти све што ти припада.” Онда се Куштрим с Фатом склонио у Ђавољу пећину, тако се та пећина звала прије него се по Куштримо прозвала. Ухватили су га, посјекли су га, а Фату су каменовали — те се и сад зове Фатина гомила поред Лима. Послије је дошао Јаков Издвојеник — истјерали су га, жив се распадао, од смрада из његових рана вуци су бјежали преко Лима. Па је прошло колико је прошло, па је дошао Нико Доселић, Сајков син, с Ањом дјевојком, опет двоје — ухватили су их, каменоваће их, јер све иде у круговима и понавља се. Мора неко да понови и распадање Јакова Издвојеника, а ко ће то да понови?...

„Ти”, уграбих да викнем.

„Не, него ти. Почео си већ.”

„Оно је била само шуга. Излијечио сам је, не познаје се ни гдје је била.”

„Ово сад није шуга споља него изнутра.”

Понекад ми се чини да он све то што каже на неки начин из мене извлачи — примисли, бриге, стрепње и успомене већ одавно заборављене. Додаје и нешто своје, о стварима које прије нијесам знао — сад не могу провјерити је ли то било или није. Никад прије нијесам чуо да се Куштримова пећина звала Ђавоља...

„Него како се звала прије Куштрима?”

„Не знам, можда си ти то измислио.”

„Јесам ли још нешто измислио?”

„И злога кнеза Мирчету Кривога. То је неки твој.”

„У ствари је твој, јер и онда су се дијелили на двије стране. Кнез Милутин је хтио да се покори Кариман паши: однио би барач и пашу би обрлатио да не тражи Фату и Куштрима. Збор се сложио с кнезом Милутином и све би се добро свршило, али се тада испријечио кнез Мирчета и рекао Милутину: Скидај главарске знаке са себе, капу и кожух и мач отпаши, обриј главу, привежи чалму, па иди да љубиш пашине скутове. То помиње и народна пјесма: Збор зборише два брата рођена, збор зборише док се уморише, ал се браћа сложит не могоше, један оће а други не оће. И племе се на муке ставило, због Мирчете злога војеведе — што не слуша брата мудријега... Ето, мислио си да су сви гуслари на вашој страни, а нијесу. И с правом, јер онда је настала сјеча и мука, сабље и робље, и назвала се Пискава долина по врисци дјеце под сабљама, и Бјежанска пећина и Робов лаз, а Мирчета Зли се дотле завукао и Омандо испод Љубана да би своју кожу сачувао као ти сад.”

„Је ли је до краја сачувао?”

„Не до краја. Погинуо је испред Плава, близу моста — нагнао се на свој мач кад је рањен пао с коња.”

И то сам негдје некад чуо. Баш бих се радо вратио одавде у оно златом извезено Некад гдје сам то чуо. Он, чини ми се, све то што говори извлачи из мојих успомена кад се ишло у пљачке, кад су ширили цесту, кад су пјевали Ој дјевојко, ој дјевојко варенико врућа, љето прође, љето прође не удробих у те... Онда је Марта Пантелина ударила неког перачем по челу што се похвалио да је с њом спавао. У оно вријеме још нијесам знао по чему је страшно што је с њом спавао, требало је да неког питам а није се имало времена од новости што су се из дана у дан сручивале. Комити су гинули и изгинули, преостали су се испредавали, па су почели да се враћају швапски шпијуни, слободни и законом заштићени, да причају како су народ спасавали од одметника и од Швабе. Мислим да је баш један од тих што су се однекуд касно вратили, с ципелама, са шеширом, с ожиљком од ране преко чела и непомичним оком од стакла, причао да је Мирчету Злога најзад стигла народна клетва те се на свој мач нагнао.

„Сигурно ће и тебе назвати — Ладо Зли.”

„То није важно. Зависи ко.”

„Најчудније је што ти мислиш да се тобоже за људе бориш.”

„Не тобоже, него баш за људе. За кога, ако не за њих?”

„А мрзе те, и ти њих ништа мање.”

„То су твоји што ме мрзе и што ја њих.”

„Сви су моји, других нема. Од земље и воде живе, а не од празних прича. Више воле пањок данас него колхоз и слободу прекосјутра.”

„Има и других, само се не виде, прикрили су се привремено.”

Он се заљуља од пригушеног смијеха. Види му се само горњи дио тијела како вири изнад гране. Ноге своје, искривљене и неједнаке, стално крије иза жбуња. Како се мјесец диже и освијетљени простор покреће, премјешта се и он свакичас подешавајући да не опазим

да од њега нема сјенке. Стиди ли се он што је нема, ил се плаши?... Ако се плаши, то му је слабост на коју треба да навалим. Само сјенка нема сјенке, а из тога би се дало извести да је он само сјенка и утвара — не знам чија, можда моја. Без мене га не би било, или се за њега не би знало, зато ме штеди. И без самоће га не би било, зато му је криво кад потражим и кад нађем друго друштво. Вријеме које брда разара водом што из њихових утроба избија, подметнуло ми је ту утвару да ме њоме распарчава на двоје и на четворо. Прво ме навело да је сам дозивам и да је игром маште стварам — да ми скрати вријеме — а сад, кад се усталила као нека проклета машина што се сама собом обнавља, имаћу муке док се од ње ослободим...

„И нећеш се ослободити”, зарежа он.

„Него шта? Нећеш ми, ваљда стално за петама?”

„Док си жив. Како да се ослободиш?... Кад?”

„Кад нађем друштво.”

„Гдје да га нађеш? По потоцима, у гробовима, растура се твоје друштво — један на брду, други у долини. Није то друштво за дружење, него за плач.”

„Остаће неко, никад сви не изгину.”

„Како су запели с једне и с друге стране, не би било чудо да баш сви изгину. Они што остану, биће друкчији да их ни мајка не препозна — једни уморни и згужвани, крпе од људи, други дивљи и лукавији од ђавола. Биће и трећих: навикли да краду, као ти што се навикаваш, или да грабе гдје шта стигну, па им се усладило да грабе, па од грабежа немају времена да дигну главе. Па и кад их дигну, више не познају некадашње познанике ако немају неке користи од њих. Је ли то друштво? Откуд друштво и ко ће коме да вјерује — кад сте стопут на вјеру преварени били? Чак и нијесу сви пошли у борбу да за друге гину, има их што су у то запливали да за себе живе. И већ живе, интенданти и не знам ко — имају сланине и чизама и по десетак каишева преко груди”...

„Има ли теби краја”, викнух.

„Не, зашто? Шта ће ми крај, кад ми је добро и овако?”

„Зар ти нико ништа не може?”

„Не ко ме мрзи као ти. Само моји, они од којих се не чувам. Али они су страшљиви.”

„Нијесу баш ни страшљиви кад се окупе у гомилу.”

„А ко ће их окупити?”

То се, ето, и ја питам. Постарао бих се да их окупим и можда бих успио у томе, али, пошто не знам како да их натуткам на њега, ствар се не би ријешила. Они би прво на мене навалили, а он би дотле побјегао у пећину да се руга и мени и њима. Дојаддио ми је, не могу више да га трпим. Није то само што ме трује сумњама, стрепњом, свачим, и што ми омрази све што учиним и не учиним, него ме стално подсећа на ђавола што је човјека заглавио. Просто му је ставио неку ђавољу везу око главе, нешто танко као длака и невидљиво, па га јахао и мамузао до бескраја. Човјек је мислио да иде куд треба, а ђаво га дотле водио из пећине у пећину и из зла у горе. Мене, додуше, није заглавио, ништа слично нијесам опазио, али ја не знам знам ли ово што ми се чини да знам и да гледам, а нема никог да потврди.

„Кад ти спаваш”, упитах га.

„Шта ће ти то сад?”

„Хтио бих мало да се одморим а ти ми не даш. Одмараћу се кад ти заспиш, али не знам кад ће то бити.”

„Кад почне киша. Не волим кишу, па се склоним.”

„Ни ја је не волим, то је једино у чему се слажемо.”

„Кишу воли ко оре и копа, а ја и ти то не радимо него о добру мислимо.”

„Незгода је само што се не слажемо шта је добро.”

„Сложићемо се, има времена.”

То он мени пријети — има времена. Знам да га има колико несреће и празнине, и чини ми се да је оно исто с њима. Лакше је људима који га распарчају на радове и одморе, лакше би и мени било кад бих имао да нешто радим — да обарам дрвеће, или људе, или жене, или да ловим зечеве. Пошто ми је све то ускраћено, остаје ми само да буљим у његове гладне очи што сваку срећу зачас распрше и наду у поругу преокрену. Од тих очију се брзо луди — сад ми је јасно да је Нико Сајков полудио прије него се предао. Дојадила му је самоћа као киша, побјегао је од кише у воду, а ја нећу. Устадох да пођем, а Ђаво ме пита бјежим ли то од њега. Бјежим, признадох — што да кријем кад он то и сам зна. Стићи ће ме опет, каже; па нек стигне, шта му могу. Спотичем се преко шанчева и не пазим баш гдје стајем — само да се прије удаљим. У даљини испред мене стоји висока Лелејска гора: прије су била само два врха, као два лелека скамењена, сад је однекуд и трећи израстао.

Добро је што немам сата — свакичас бих га потрзао, и сумњичио, и гурао да брже иде; с друге стране би ме нервирало што ме својим ходом подсеја да све некуд иде и иде док се само ја излежавам. Овако без гриже лежим на пропланку и гледам ведро небо у висини. Бистро је толико да жеђ изазива, с плићацима крајевима, с вировима без шљунка и дна, а најдубље је изнад мене. Има неких зрачних искара што играју у недогледу, али оне нијесу посљедње до којих се може стићи — вазда се отиснем још корак даље, а тај корак је читав понор кроз који пропадам и губим дах од мјешавине сласти и страха. Мостим тако од понора до понора, испран празнином и плав од ње до костију и кроз кости, док се све моје расипа простором и сједињава са свјетлошћу. Само су ми још очи остале да ме одводе све даље и даље — летим, лебдим над свијетом као прозрачна искра што игра у недогледу међу понорима.

Траје то некад пола сата, можда и више, док се изигра. Уморим се и отежам; врагим се гдје сам, па се питам: што лудујеш, Ладо, јадо, што се не смириш?... Да су ти очи трипут продорније него што су — шта би тада видио? Овај исти понор плав од празнине — плаво ништа око свијета које у ствари није ни плаво, и више ништа. Гледао си га, нагледао га се, обневидио си од гледања. Сад га остави, јер ти нијеси лудкаста летушка што од страха срља у ништа, него човјек и комуниста који још помало вјерује и сања о стварању нечег бољег на земљи. Не знам ко те тим сном усрећио. Не можеш му замјерити што је то учинио. Напротив треба да му захвалиш, јер поред свега, кад се размисли — нема веће среће од те на свијету. Није један био који те тим задужио; многи су били, с разних страна, и стално су се допуњавали: стриц Тајо кад је негдје дочуо да Лењин котрља бујере и газде по Русији, па доктор Марковић кад се одметнуо, па Врановић кад је сам као проклет пролазио...

Тако сам опет запливао у празнину, сад неплаву, међу сјенке прохујалих у неповрат, а и то је једно бјекство из овог оvdје. Није баш бјекство, браним се у себи, јер срамота је признати бјекство — него ја то покушавам да некако зароним у себе, а то је у прошлост, да тамо нађем нешто за ослонац, или неки примјер за углед. Тражим и тражим, а узалуд: свако је некакво друштво имао, нико се није сам отиснуо — само Врановић се издвојио па издао и Нико Сајков сам остао па пропао. Сам човјек је несрећна луда што се коље сама са собом, и бунца, и фантазира. Без обзира на године, он брзо постаје стара луда што је све своје нацивјела и погубила — посрће путем и без пута, режи, плаче и пјевуши, носи пруже и мачуге. По томе личи на ријеку кад лелече што не може да застане ни на себе да се ослони па да се врати. Једино што јој је остављено, то је да се подијели на двоје или на четворо — да не погине сва одједном, сама без отпора и кривудања.

Незгодно је што чим почнем да размишљам, брзо чуда наизмишљам и замрсим се у њима. Сигуран сам кад не мислим, кад само гледам чврсте ствари наоколо као што и оне мене гледају. Ту све стоји на својим мјестима, као лани и предлани — чуче стијене, клече клече, шикља јелар и сија сунце. Има камења раздробљеног од старости са сребрним жилицама одмах испод површине, с оштећеним кристалима и сићушним огледалцима — свјетлуца кроз траву и око пута да појача бијесак августа. Од тога ми се причињава да су кости — ребра хајдучка и војничка, српска и турска и њемачка и клименачка што су се сваког рата и безрата просипала око проклете Лелејске горе. Пут се на неким мјестима бијели као да је присут брашном од костију. Има и скелета од дрвећа што суво стоји, шири руке аветињске и нијемо прича своје јаде. Сад видим да су ти лешеви, што мртви сиједи и буне се, преци свих вампира и ђавола из шуме прича.

Једна птичица жуте главе, са жутом мрљом на грудима, дође из јелара, заскакута, поче да гази по мојој торби и опроба је кљунићем. Видје да се преварила, оде даље па се врати да провјери. Гледа ме једним оком и скаче; нагло се окрене да погледа и оним другим — из тог замаха залепрша и одлети. Увјерила се да сам нешто живо, уплашила се од мог покрета, дохватила се гране и све се срећно свршило. Ипак се није свршило: ево је поново — скок, скок, и шуња се око мене. Стигла ми је на домах руке, чека само да се покренем па да нестане. Знам шта чека, волим тако да је гледам и пуштам је да ме потцјењује. Пошто није успјела да изазове десну руку, она прелази с лијеве стране и вјешто везе по ђумпама траве. Једном помислих да сам јој негдје крај гнијезда; помакох се да погледам — она побјеже главом без обзира. Побјегла је престрављена, али јој њен ђаво не да мира — поново дође да ме зачикава. кљуцне двапут, усправи главу, подигне и репић с друге стране, па се пита што и ја то не опробам.

Најзад ми је досадила, пођох у јелар изнад пута. Ливада са стијенама оста сама да се сунча. Само тренутак је била сама, а онда се појави човјек. Тргох се од страха — гдје је један, биће и других. Готов сам да стругнем, питам се куд ћу — кроз ту збрку га свеједно гледам: висок је, погнут, сиједи браде, наслања се као на штап на дугу пушку талијанску. Сам је још увијек, а част ми не да да од једне браде бјезим. Најбоље је да га убијем, рекох у себи. Дуго сам се излежавао и пландовао, и пуштао да по мени рђа пада — излијечићу се од свега тога кад га смакнем. Вријеме је да и ја једном нешто учиним, а то је сад једино што могу да учиним за човјечанство. Није баш тешко, лакше ћу га него змију. Па и право је: какав бих ја то судија био да кажњавам мале змије а остављам велике с брадом?... Наслонио сам пушку да не врда, видим му само горњи дио како се пропиње на ражњу нишана — де још три корака, па више нећеш никад, никуд!...

Човјек као да је осјетио шта га чека, стаде и рече:

„Жута, мала, веселица! Скок, скок, опа-а!”

Опазио ме, помислих, и сишао с ума од страха. Лице му се искривило у најежен брадати осмијех, окреће се и скоро кличе:

„Што си фина, што си красна, аман, аман! Цака-цака, мала, маја! Кљунић репић, окице маје и крилашца — све ти здраво и весело!”

Он то с птицом а не са смрћу разговара. Стварно је луд, а птици се то допада. Не бјежи као што је од мене бјезала, стално му се мота око ногу и цирикће од радости.

„Сама била, па се зажељела, жуја маја. Нема оваца ни јагњади, опушћело ово љето. Нема чобана као лани, нема с киме да се игра. Де, де играј жујо мала, изиграј се — гледам те ја!... Тако, тако! Хоп, цуп, так-так ножицама, цака-цака, цака-цака, никад краја”...

Заборадио сам пушку и шта сам хтио с њоме, и све. Криво ми је на птицу, скоро сам љубоморан на њу — јер она је висинска птица, моја дакле — није требало да ме тако брзо изда и с брадоњом се спријатељи.

„А сад доста, жујо мала”, рече он. „Не могу, видиш, уморан сам. Тако, збогом, тичице мала!”

По гласу се види да је уморан, а по очима да није весела — то му се само за тренутак старо срце разњежило да се забави с птицом као с дјететом. Никад га нијесам видио, а однекуд ми изгледа познат. Личи на светог Николу из цркве, можда је према икони браду дотјерао, али није ми по томе познат него више као појам зрелог и клонулог људског чуда испреденог од далеких супротности. Кренуо је, иде погнут и загладан у прашину. Осмијех му је нестао с лица и само тугу оставио. Приближио се, већ пролази. Очи су му склопљене, миче уснама — иде и спава. Шта ли тражи у мојим гудурама, овако сам, с брадом и талијанским ципелама?... Ципеле сам му опазео тек кад је прошао, покајох се што сам га пустио да тако јефтино прође. Чекај, рекох, нијесам га још пустио! То што с птицама разговара не свједочи да није штеточина... Усправих се и пођох за њим да га питам шта је изгубио и шта тражи по мом имању. Ако се збуни и почне да врда — осмудићу му браду да ме се сјећа!

Он је дотле изашао из јелара на ливаду. Умјесто да зађе у велику шуму, скрену с пута према извору. По томе како је пошао право к извору, видим да је ту и прије долазио. Баци пушку као терет, клекну крај воде да опере руке. Опрао их је, окваси очи И вратне жиле, погледа одбљесак неба у води, затим и небо — да провјери је ли горе или доље. Напио се воде, сједе у траву, одбаци ципеле и чарапе. Скиде капут, прострије га, стави торбу испод главе и испружи се. Осјети да му прилазим, приподиже главу да види ко сам и намршти се. Прво наиђох на његове ципеле и цакнух ногом једну од њих:

„Сачувао си кондуре”, рекох, „а моје изгореше.”

„Како изгореше?”

„У стражари код моста, оно кад су нас првипут напали.”

Осмијех му заигра око усана, од њега се распрама брада:

„Зар си тако брзо бјежао?”

„Брзо, него како! Кад се пуца, нема шале.”

„И од брзине ти се обућа запалила? Е, то досад нијесам чуо!”

„Није од брзине”, наљутих се. „Ко каже од брзине? Ципеле ми нијесу биле на ногама. Тијесне, па их скинуо, па у оном гороглавцу заборавих да их узмем. У бараци су изгореле.”

Тако — лажем навелико као да ме ђаво учи. Нијесам знао како то некад и без припреме глатко иде. Довољно је да се праг пређе, а послјије се једно на друго надовеже и лети се све даље да се не падне и да лажа лажу не стигне. Чак је и занимљиво, јер ствар се грана, ствара шуму, од истине прави маглу да се сакрије кад до невоље дође. Истина је само да смо у стражари нашли двије пушке и нечију торбу а хљебом и конзервом. Било је и неких дроњака под клупама, можда су биле и ципеле, можда су баш и изгореле: више није имало времена да се гледа, неко од наших је споља посуо бензином и запалио. Тако лажов и нехотице може да напипа неке истине које су биле заборављене, а зато није сасвим сигуран шта је измислио а шта не — то је његова стваралачка предност над оним што га слуша и готовански прима или сумња.

Овај још увијек сумња и покушава да ме збуни:

„Ухватише ли они онда командира Шингељића?”

„Ухватише, па га пустише.”

„Живог?”

„Живог. Обећао је партизанима да распусти чету и све им је обећао што су тражили.”

„Ма, мени се чини да је он погинуо.”

„Послије је погинуо, у борби, на Шатору: испод браде га погодило, а наврх главе избило.”

Ту ми је помогао прамичак истине који се нашао у близини. Кад други пут затреба, може да се не нађе — а шта ћу онда? Пропало би ми ово што је довде успјело. Да не би дошло дотле, треба ствар што прије да се преокрене — доста је он мене провјеравао, сад ћу ја њега.

„Нек прича шта ко хоће”, рекох, „Талијани су добри људи.”

Он промрмља нешто — изгледа да се не слаже.

„Сасвим су добри — мирују доље и дају.”

„Не дају они што су добри, него им друкчије не може бити.”

„Како не може? Јесу ли нам они газде?”

Он опет прогунђа: оспећа мамац, па неће да загризе.

„Зар нијесу?”

„Јесу, кад си запео”, рече. „Али овдје ни за газде нема среће. Видиш ли каква је ова земља? Изгледа да је има, а нема је, него је то само обучен камен. Доље је камен, а испод камена шупље — јама, рупа, понор, поток, свашта — све што ваља и не ваља кроз те рупе доље пропада. Почнеш да ореш, а камен дочека и сломи ти раоник; бацаш сјеме у земљу, а она ти га украде. Зато овдје газде губе гаће, а кад их то не опамети — онда и главе. Колико сам ја тих газда запамтио — сви су отишли. И велики, прождрљиви Бушатлије давали су овдје више него што су одавде узимали — биће да су зато и пропали. Погледај само како се зову мјеста: Проклетије, па Врагобија, па Лелејска гора, с једне стране Црна срећа, с друге Злоречица и Побљеник и Джаковица — крвава ливада. А Талијани су хтјели ту да владају, а да крвљу не плаћају. Како, де ми кажи! Ко би их бранио од партизана да није нас? А зар би их ми бранили да не плаћају?... Е, па нек плаћају кад морају, заиста их зато хвалити нећу!”

Гледамо се као покераши: далеко смо забраздили, назад се не може.

„Кад тако мислиш”, упитах га, „што носиш браду?”

„А ти што је не носиш кад мислиш то што мислиш?”

„Носио сам је до прије неки дан.”

„Видим, одмах сам познао. А зашто си је обријао?”

„Смета ми у послу, опазе је издалека. Овако ми је лакше.”

„Да се привлачиш — док те негдје не смажу. А мени је боље овако.”

„Да се не види шта мислиш?”

„Боље је кад се не види шта се мисли, а најбоље је кад се ништа не мисли. Просто ништа — пустиш да расте шта расте и да све иде како иде — некуд иде. И не учи никог ништа: свако зна шта треба, а нико не ради оно што треба него оно што му се свиђа.”

Чини ми се да се преварио, а нијесам сигуран. Преварила га је моја брада, сад кад је нема, и открио је карте — ако су то праве, ако нема и неке друге у резерви. Могао бих и ја моје карте да откријем, само кад бих знао зашто. Сад би то било доста замршено, а довело би само до тога да се прекине игра. Мени се баш не исплати да је прекидам — свиђа ми се ова игра: скраћује вријеме, вјежба живце и открива ми неке способности за које прије нијесам знао. То је као у јесен, предвече, кад су прозори отворени, кад се у окнима стварају одбијесци предјела с преокренутим правцима: сва се долина преокрене као рукопис у огледалу, пут се забијели тамо гдје га нема, воћњак се створи над празнином пожњевених њива, ријека потече гдје никад није текла. Некад ми је то била игра — покрећем полако прозорска крила, мијењам одбљеске, премјештам куће, воћке и ливаде. Можда се још тада зачела у мени жеља да свијет промијеним, дјетињаста и безнадна, која ме доведе довела...

„Свеједно”, рекох, „није требало да доносиш брадо овамо.”

„Зашто?”

„Овдје има ђавола: заглаве па узјашу,”

„Доље их има више, свакојаких. Све су узјахали, и сами себе, па не знају гдје им је глава а гдје реп. Једнога збациш, а два узјашу, па се још почупају да виде који је гори. Шта је ђаво при томе злу? Ништа!”

„Има овдје и партизана, а они смуде браде.”

„Сад им није до тога, прече им је да склоне главе.”

„Ти их жалиш, чини ми се?”

Оставио сам му излаз — да порече; он не похита, као што би други, да га искористи. Само ме погледа са жаљењем и благим прекором — учини ми се да ме нека дремљива и стара народна савјест отуда гледа. Не знам је ли луд или се прави. Можда има сигурно залеђе, па се но плаши, или је оуглао на пријетње — задријема кад их чује. Погледа ме још тренутак, изгуби вољу, затвори очи и окрену се на другу страну.

„И ја их жалим”, попустих уже, па га притегох: „што су луди!”

Он и то прећута.

„Мрзи их свако”, наставих. „Мора да их мрзи и ко неће, ако неће да му се кућа запали. Дроњави су, шугави, гладни, сами, и гдје дођу — само несрећу донесу. Руси губе, Енглези пландују, а они се још нечем надају. Чему, како? Је ли се икад нешто слично чуло?”

„Јесте”, промрмља он као кроз сан. „И било је.”

„Кад је било?”

„Давно”, промрмља са затвореним очима. Изгледало је да је то све што зна, али он с напором, као да из мутног сна и из дубоких пећина извлачи, продужи споро и замршено: кад је Кара-Мехмед паша с Малесијом под нож ставио Горњу Лелеју — једнима је куће палио, а другима главарство давао, да завади, да лакше влада. Све сломљено и завађено, попаљено, ојађено — једва се нашло десетак људи да се одупре. Одметнули су се, и с њима Бацан, војводе Мирчете Кривога син, и на глави му некаква капа. Прогласили су да је то војводска капа, остатак старе слободе и државе, па је пукло по народу „Оста капа на Бацана”, а с друге стране је одјекнуло „И пољачко царство пропаде, а лелејска капа оста.” Једно вријеме су се вили око села, гдје се и сад Капа зове, и убијали агаларе и ранили пашу из Гусиња, а послје су се помакли у Лелејску гору и посвађали се између себе. Један се и потурчио, другога у засједу намамио и убио, трећи је у Лакце побјегао а четврти преко Старог Влаха. Распадали су се и отпадали, а опет је стара капа до Кара-Ђока дочекала. Послије...

Не дорече, или ја нијесам чуо. Шта послје? Чекам и чекам а он ћути, чак и не дише, нема га — искрао се као сјенка. Учини ми се да је и био нешто доста слично сјенки: дух народа или племена што га је моја машта створила да се забави у доколици. Гуслао је без гусала и пјевушио као уз гусле: „А у доба војводе Лакића, и светог Петра Петровића, кад смо турска раја постанули, нијесмо се Турцима' поклонили, нити смо им руке пољубили. За плијен смо плијен узимали, а за главу двије откидали, и свакога свога осветили”... Помињао је нека имена и догађаје који су се понављали, тиме ме најзад успавао а тишина ме пробудила. Подигох главу и зачудих се: није нестао! Ту је, спава... Брада му је пуна сунца, глава му је склизнула с торбе. У торби му је комад хљеба и дебела књижурина Животи светца, превод с руског од епископа Николаја. Воли куца јаја дописах поред имена преводиоца, склопих и вратих књигу у торбу. Ако старац некад погледа то мјесто, помислиће да га је ђаво дописао.

~ КРАЈ ~